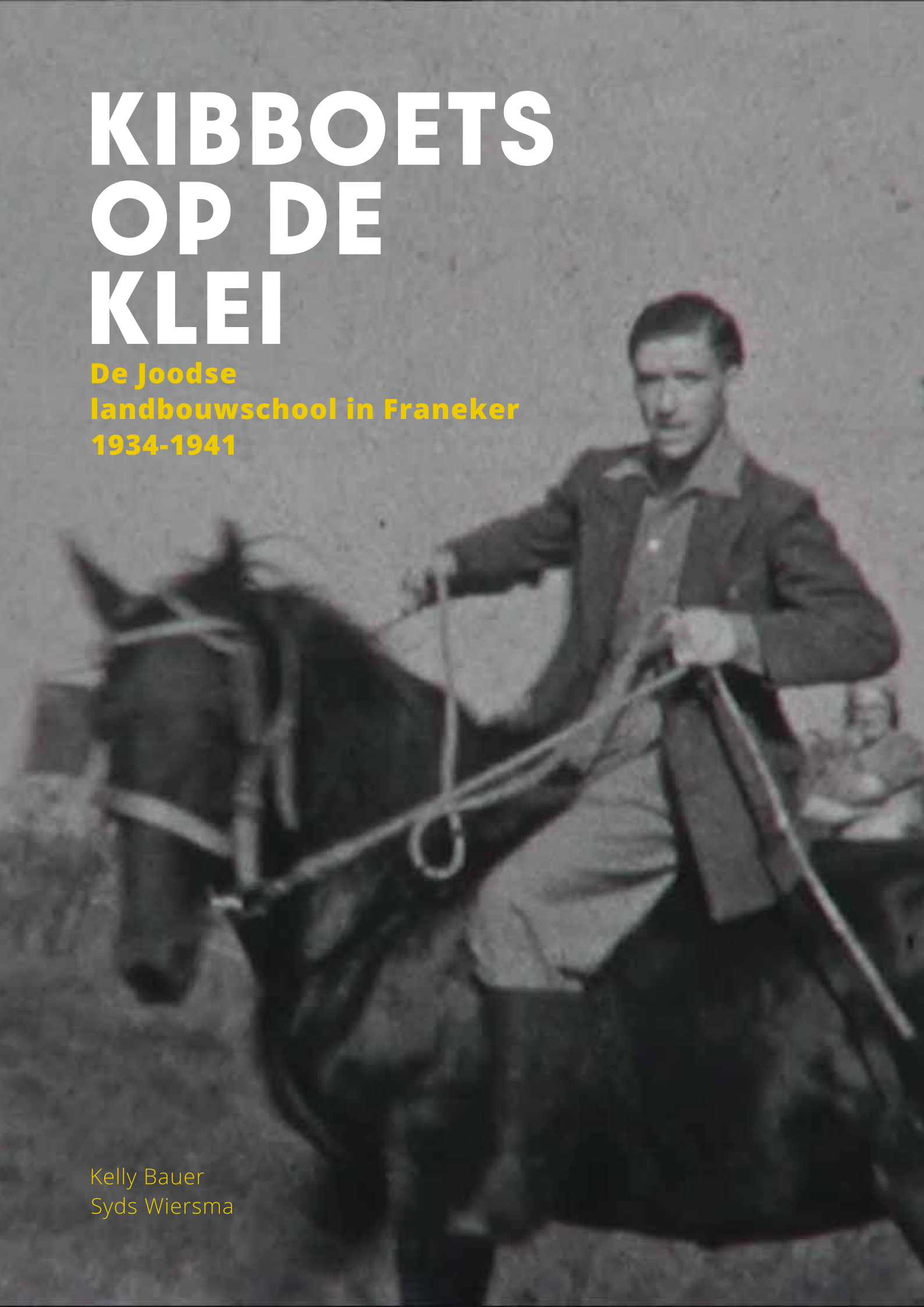
KIBBOETS OP DE KLEI

De Joodse landbouwschool in Franeker 1934-1941

Kelly Bauer
Syds Wiersma

KIBBOETS OP DE KLEI

De Joodse landbouwschool in Franeker 1934-1941

© Fries Film Archief
© Historisch Centrum Franeker
1 juni 2020

De auteurs

Kelly Bauer (15-08-1986) is editor, beeldresearcher en catalogusmedewerker bij het Fries Film Archief

Syds Wiersma (21-04-1963) is theoloog, dichter en coördinator van het Fries Film Archief. Hij promoveerde in 2015 op het proefschrift Pearls in a dunghill. The anti-Jewish writings of Raymond Martin O.P. (ca. 1220 - ca. 1285). Hij heeft vier Friestalige dichtbundels gepubliceerd.

Opmaak
Studio Captain

FRIES FILM ARCHIEF

HCF Historisch Centrum Franeker

Voorwoord

Toen in maart 2020 duidelijk werd dat vanwege het coronavirus de tentoonstelling *Oog in oog met oorlog* in het Fries Museum op 17 april niet kon worden geopend en daarmee ook de première van de historische filmbeelden van de kibboets in Franeker (1934-1941) moest worden uitgesteld, hebben we besloten de tijd die ons werd geboden te gebruiken voor een diepgaander onderzoek naar de geschiedenis van de kibboets en zijn bewoners. De filmbeelden van de kibboets vormen onderdeel van de tentoonstelling en de presentatie ervan stond in dit kader. We waren ons ervan bewust dat het verhaal van de kibboets veel omvattender is dan de filmbeelden, maar hadden in de voorbereidingsfase op de tentoonstelling, waar veel historische filmbeelden uit het Fries Film Archief worden vertoond, niet de capaciteit om een diepgaand onderzoek te doen. We lieten het daarom in eerste instantie bij beeldresearch en het speuren naar de namen van de bewoners die op de beide filmpjes van Jacob Bramson te zien zijn. De coronacrisis gaf ons extra tijd. Deze hebben we gebruikt om het onderzoek te doen dat in Friesland eigenlijk al eerder had moeten gebeuren. Gerard van der Heide, oud-medewerker van het stadsarchief van Franeker, had er de voorbije decennia een aanzet toe gegeven. Het verhaal van de kibboets greep hem, omdat zijn moeder goede contacten had met Carolina en Jacob Bramson en door hen was gevraagd om zo nu en dan wat huishoudelijk werk op de kibboets te doen. Van der Heide zijn opa, een Amsterdamse Jood in Franeker beland, wipte regelmatig even aan bij de kibboets. Op basis van het bevolkingsregister stelde Van der Heide een lijst samen van de bewoners van de kibboets, inclusief hun geboortedata en geboorteplaats, hun beroep en/of functie op de kibboets en hun data van in- en uitschrijving. Het werd een lijst van meer dan tachtig bewoners, die op de kibboets hadden gewoond in een periode van acht jaar. Deze lijst was essentieel voor ons onderzoek. Met behulp van de namen en de data konden we intensief online speuren en de lotgevallen van veel bewoners traceren. We vonden ook veel foto's, die we naast de filmbeelden konden leggen om mensen op de beelden te identificeren. En we vonden memoires van enkele kibboetsbewoners die de oorlog hadden overleefd en hun periode in Franeker hadden beschreven. We vonden zelfs de laatste bewoner van de kibboets die nog in leven is: Morris Schnitzer, 98 jaar oud. Hij woont in een verzorgingshuis in Ottawa in Canada. Zijn dochter Eve vertelde ons dat hij bijna blind is en dat ze het zo spijtig vindt dat hij de filmbeelden en de foto's zelf niet meer kan zien. Maar ze vertelde ook dat de memoires van haar vader, het indrukwekkende boek *My Three Selves*, op dit moment voor middelbare scholen en universiteiten in Canada wordt bewerkt. Het is waar, Schnitzer zijn verhaal hoort te leven onder de jeugd. Het leest als een spannend jongensboek, maar het is het schrikbarende relaas van een Duitse jongen van Joodse komaf uit Bochum, die in feite zeven jaar op de vlucht is en slechts kan overleven door zijn identiteit grotendeels op te geven. In Franeker vond hij twee jaar lang een zwaar maar veilig leven. Zijn ervaring op boerderijen rondom Franeker droeg bij aan zijn redding: na zijn vlucht, zijn arrestatie en miraculeuze vrijlating in Brussel, werkte hij onder een valse identiteit als knecht bij diverse boeren, die hem zeer waardeerden omdat hij zo'n goede melker was.

Ons onderzoek heeft tot een lijvig artikel geleid. We hopen dat het een substantieel begin is van een breder onderzoek naar de lotgevallen van de bewoners van de Franeker kibboets en de nazaten van hen die erin slaagden om naar Palestina en later Israël te emigreren. Er zullen nog veel meer verhalen en documenten in (familie)archieven liggen die het waard zijn om verteld en getoond te worden.

We zijn veel dank verschuldigd aan Batja en Josef Bramson, die ons eerst toestemming gaven om de beelden van hun vader in het Fries Museum te vertonen en op YouTube te plaatsen, en ons later hielpen bij het onderzoek. Ook Bettine Polak zijn we zeer erkentelijk. Allereerst voor het beschikbaar stellen van de dvd met de films van Jacob Bramson en vervolgens door ons bij te staan bij ons onderzoek en ons in contact te brengen met de familie Bramson. Uiteraard danken we Gerard van der Heide. Hij zwengelde het onderzoek naar de kibboets jaren geleden aan en zette deze geschiedenis in Franeker op de agenda. Een geschiedenis die lang werd verzwegen. Niet in de laatste plaats vanwege de gecompliceerde oorlogsjaren in zijn stad, die diepe wonden in de gemeenschap hebben geslagen, en de bedenkelijke rol die de Franeker politie speelde bij de uitlevering van de kibboetsbewoners aan de Duitsers. Gerard van der Heide deelde de afgelopen maanden genereus resultaten van zijn eerdere onderzoek met ons. We willen ook Yvonne van der Graaf en Rob van Deelen bedanken. Zij zijn de huidige bewoners van het stationsgebouwtje aan de Harlingerweg waar de kibboets was gevestigd. Ze hebben ons allerhartelijkst ontvangen. We hopen dat hun wens om bij het pand een monumentje voor de slachtoffers te creëren, kan worden gerealiseerd. Aanvullende woorden van dank hebben we voor Efrat Komisar van Yad Vashem Holocaust Remembrance Center in Jeruzalem. Zij was bereid de (Hebreeuwse) beschrijving bij de filmpjes met ons te delen. André Boers van het Centrum voor Onderzoek naar de Geschiedenis der Nederlandse Joden aan de Hebreeuwse Universiteit van Jeruzalem hielp ons aan een Nederlandse vertaling. Hij was bovendien een kritische meelezer van ons groeiende onderzoeksproject en zette ons op het spoor van diverse nazaten van Franeker *chaloetsiem* (pioniers) in Israël. Een laatste woord van dank is er voor Eve Schnitzer, die haar vader verschillende vragen voorlegde die wij hadden, en aan Michael Simonson van het Leo Baeck Institute in New York, die zijn herinneringen aan oud-kibboetsbewoner Arthur Rath liefdevol met ons deelde. Rath werkte jarenlang als vrijwilliger op het instituut en Simonson hielp hem zijn herinneringen aan zijn jeugd en de oorlogsperiode te noteren.

Dit onderzoek is een begin. We hopen dat het zal uitgroeien tot een rijk geïllustreerde publicatie, waarin aanvullende gegevens, documenten en afbeeldingen die ons, naar wij hopen, de komende tijd zullen bereiken, een plaats zullen krijgen.

Kelly Bauer
Syds Wiersma

Fries Film Archief
Leeuwarden, 1 juni 2020

Inhoudsopgave

1. Inleiding 6

2. Kibboets op de film 7

3. Hoe de Franeker kibboets begon 11

4. Hachsjara in Nederland 16

5. Kibboets op de klei 5

6. Kibboetsliefdes 27

7. Wie waren de boeren? 30

8. Memoires van overlevenden 32

9. Het einde 43

10. Op de vlucht door Europa 49

11. De laatste bewoners 54

BIJLAGE – Bewonerslijst Kibboets Franeker 60

1 Inleiding

Een kibboets in Franeker. Voor de oorlog. Waar meer dan tachtig jonge zionisten hebben gewoond en gewerkt om zich voor te bereiden op emigratie naar Palestina. Dat zal veel mensen verbazen. In Franeker is het verhaal een beetje bekend. Gerard van der Heide deed er onderzoek naar. Burgemeester Van Zuijlen besteedde er in zijn 4 mei toespraak van 2017 aandacht aan. In dezelfde herdenking heeft het Comité 4 en 5 mei van de gemeente Waadhoeke het verhaal van Hans 'Shlomo' Cohn gedaan. Cohn behoorde tot de laatste groep bewoners van de kibboets die op 21 november 1941 door de Duitsers werden gearresteerd en naar Westerbork overgebracht. Hij overleefde Auschwitz, anders dan veel van zijn medebewoners. Het wordt tijd dat deze uitzonderlijke episode van Joods leven in Friesland verder uit de nevelen van de geschiedenis wordt gehaald en dat we ons de namen van de Franeker kibboetsbewoners herinneren, hun lotgevallen achterhalen. We kunnen de slachtoffers weer een gezicht geven en hun idealen laten spreken.

En dan is er nog de kibboetsfilm: twee 8mm-filmpjes met een kleine acht minuten beeld van het leven en werk op en rond de kibboets. De beelden zijn gemaakt in 1937 en rond 1939.[1] Jacob Bramson, tweede geneesheer van het Psychiatrisch Ziekenhuis Groot Lankum in Franeker, is de filmmaker. Hij was ook mede-initiatiefnemer en raadsman van de kibboets. Op de filmpjes staan veel van de toenmalige bewoners van de kibboets; bij de kibboets zelf, maar ook bij boeren in de omgeving en op de tuinen en in de kassen van het landbouwproject van Groot Lankum, die deels achter de kibboets aan weerszijden van het spoor lagen. De bewoners liepen 'landbouwstages' bij meerdere boerderijen. Daar bereidden ze zich voor op emigratie naar Palestina, waar het boerenleven evenals in vooroorlogs Friesland keihard was. Voor deze jonge zionisten is het duidelijk dat hun toekomst niet in Europa ligt, dat steeds antisemitischer wordt.[2]

Het Friese boerenleven als leerschool voor Palestina. Het is een bijzonder verhaal en de filmbeelden van Bramson vormden voor het Fries Film Archief en Historisch Centrum Franeker de aanleiding om het tot in detail op te tekenen. Nu de deuren van het Fries Museum op 1 juni weer opengaan en de kibboetsfilmpjes daar vertoond worden, willen we de resultaten van ons onderzoek naar buiten brengen, zodat het de achtergrond kan vormen bij de beelden van de levendige, exotische, idealistische Joodse gemeenschap die we op de filmbeelden zien. Tachtig jaar geleden werden de beelden van Jacob Bramson waarschijnlijk voor het laatst in Friesland vertoond. Nu zijn ze terug waar ze oorspronkelijk het licht zagen.

1 Op basis van de door Gerard van der Heide samengestelde bewonerslijst en de identificatie van diverse bewoners die we op de filmpjes zien, kunnen we concluderen dat het eerste waarschijnlijk dateert van 1937 en het tweede, dat bestaat uit meer scènes dan het eerste, van rond 1939.

2 Onder Palestina verstaan we hier het Britse Mandaatgebied met die naam. Na de ineenstorting van het Ottomaanse rijk, dat 400 jaar lang het grootste deel van het Midden Oosten bezet hield, werd het gebied door de Volkerenbond aan de Britten toegewezen. Palestina, oorspronkelijk het tegenwoordige Jordanië, Israël en de Palestijnse gebieden, werd door de Britten in tweeën gedeeld: Jordanië (het Hashemitische Koninkrijk) en Palestina (nu Israël en de Palestijnse gebieden).

2 Kibboets op de film

De familiefilms van Jacob Bramson en zijn beide kibboetsfilms hebben de oorlogsjaren overleefd. Ze zijn vermoedelijk samen met zijn waardevolle boeken verborgen door een bevriende pastoor. Die had in elk geval de boeken ingemetseld onder het altaar van de kerk. Na de oorlog kreeg Bramson alles netjes terug.[3] De films reisden mee naar Israël en werden door zoon Josef Bramson in 2013 aan het Holocaust herdenkingscentrum Yad Vashem in Jeruzalem geschonken. Behalve op de kibboets filmde Bramson ook in en rond de synagoge van Veendam-Wildervank toen oom Izaak Polak op 22 juni 1941 een onderscheiding ontving voor zijn grote inzet voor de Joodse gemeente. Opperrabbijn Simon Dasberg van Groningen was ook aanwezig en staat op dit filmpje. Diens broer Eli Dasberg, evenals Jacob en Carolina zeer actief binnen het religieus-zionisme, was een goede vriend van de Bramsons.[4] Er zijn veertien 8mm-filmpjes van Jacob Bramson bewaard gebleven. Ze liggen allemaal in Yad Vashem. Het is vooral familiemateriaal: een vakantie van de familie op Vlieland; de eerste stappen van Josef; een schoolreisje (vertrek bus uit Franeker); kermispret in Franeker; sneeuwpret en balspel van de kinderen; Betsy (Batja) in de schommelstoel; bezoek aan (of van) oom Izaak en tante Hendrien Polak uit Wildervank. Er zit ook een filmpje tussen van militairen op het Zaailand in Leeuwarden (misschien de mobilisatie?). En er is een kleurenfilmpje van het huis aan zee in Bat Yam in Israël. Rabbi Josef Bramson hielp Yad Vashem met het beschrijven van de filmcollectie van zijn vader en identificeerde diverse mensen die op de beelden van de kibboets te zien zijn. [5]

Kibboets op de been bij het bezoek van de familie Dasberg (filmstill)

De kibboetsfilmpjes

De beide filmpjes waarmee Jacob Bramson een impressie van het leven op de kibboets geeft, vormen een prachtige illustratie bij de geschiedenis die we hier presenteren. We zien een actieve, levendige gemeenschap van jonge vrouwen en mannen die zich

3 Helaas wisten Josef en Batja Bramson zich niet te herinneren wie deze pastoor was. Misschien die van Franeker, Dronrijp of Harlingen?

4 Eli en Simon Dasberg zijn zonen van rabbijn Samuel Dasberg. Simon wordt in 1929 geïnstalleerd als opperrabbijn van Friesland, is tussen 1931 en 1943 opperrabbijn van Groningen en wordt eind 1942 tot plaatsvervangend opperrabbijn van Amsterdam benoemd. Evenals Eli staat Simon zeer positief tegenover het zionisme en is hij een overtuigd *mizrachi*. 's Zomer besteedt hij een deel van zijn vakantie aan de Jong-Mizrachikampen. In 1939 maakte hij een reis naar Palestina. Simon Dasberg overlijdt op 22 februari 1945 in Bergen-Belsen, twee dagen na de dood van zijn vrouw Isabella Franck. https://www.joodsmonument.nl/nl/page/135300/simon-dasberg

5 De Bramson filmcollectie wordt besproken in een artikel van Efrat Komisar op de website van het tijdschrift *Apparatus. Film, Media and Digital Cultures in Central and Eastern Europe:* http://www.apparatusjournal.net/index.php/apparatus/article/view/85/407

voorbereiden op een nieuw bestaan elders. Een gemeenschap van hoop en vooruitzicht. We zien bewoners aan het werk op en rond de kibboets en bij boeren in de omgeving. Ze maken samen plezier, oogsten fruit, doen de was. We zien zelfs een beeld binnenshuis van rabbi Wolff die notities aan het maken is. Met de informatie van Yad Vashem en door eigen onderzoek en beeldresearch hebben we de namen van diverse mensen op de filmpjes kunnen traceren. Met de release van de kibboetsfilmpjes en de online publicatie van dit onderzoeksdocument hopen we op reacties en meer namen van mensen op de film die wij niet hebben kunnen traceren. Wellicht dat de voor ons nog onbekende kibboetsbewoners in de filmpjes worden herkend door familie: in Israël, Europa of elders.

De volgende bewoners hebben we op de beelden kunnen herkennen:

Film 1 (AV6423)[6]
Vrouwen: Hannah (Ella Hannah Sara) Levy, Hannah (Jeannette) de Leeuw.
Mannen: Joseph Hirsch Duner (Dinner), Horst Meijer, Hijman Bekker, Eli Asscher, Paul Schlessinger, Hans Martin Cohn.

Film 2 (AV6424)[7]
Vrouwen: Hannah (Ella Hannah Sara) Levy, **Hannah** (Jeannette) de Leeuw, Rachel (Malvine Mimi) Brandweiner, Sara Duner (Dinner), Esther Blok.
Mannen: Eli Asscher, Hans Martin Cohn, Benjamin (Benno) Freimann, Mordechai (Max – Moses Harry) Bollegraf, Walter Levi Goldschmidt, Abraham Neuberger, Meir Bar-Shalom (voorheen Friedman of Frijdman), Helmuth Israel Wolff, Hijman Bekker.

De filmbeelden zijn opgenomen tussen voorjaar 1937 en najaar 1939 (wellicht begin 1940). Aan de hand van de bewonerslijst kunnen we bepalen wie in deze periode op de kibboets hebben gewoond en dus mogelijk op de filmbeelden te zien zijn. Naast bovengenoemde bewoners zijn dat de volgende mensen. Mocht u één van hen in de film(s) herkennen, dan hopen we dat u contact met ons opneemt. De spelling van de namen hebben we overgenomen van de bewonerslijst. In meerdere gevallen zullen er spellingsvarianten circuleren.

Voorjaar 1937 – Najaar 1939
Vrouwen: Mirjam Fingova, Ruth Henriette Gans, Sophie de Vries, Mietje Roodveldt, Vogelina Kan, Fiora Harpman, Elisabeth Heinrich, Jeannette de Leeuw, Ruth Rieck, Judith Wolff, Lina Ruth Levi, Frederica Branka van Amerongen, Marianne Kunzeuther, Esther Rachel Wechsler, Ruth Sara Donath, Esther Blok, Ruth Braun.

Mannen: Lothar Kalbermann, Bettus van Gelder, Fritz Nathansen, Siegfried Wechsler, Jakob Roodveldt, Kurt Berthold Hess, Leopold Siegfried Jacob, Osias Hirschkaut, Walter Oppenheimer, Herman Riez, Marcus Segal, Isaac Rooz, Bernard Hammelburg, Morijc (Moshe) Heller, Erich Israel (Menachem) Levy - bijnaam: (Piefke) -, Isidor Malz, Otto Israel Zeichner, Heiman Duinend, Joel van Essen.

Op het tweede filmpje (rond 1939) staan ook Carolina Bramson-Klein en de kinderen Bramson, alsmede Eli Dasberg, zijn vrouw Bertha de Vries en hun zoons Simon en Samuel. Eli Dasberg was bestuurslid van *Dath Waärets*, de religieus-zionistische beweging waar de kibboets van Franeker toe behoorde. Jacob en Carolina Bramson waren zeer actief binnen deze beweging.

6 Hier vindt u de film, inclusief een beschrijving (met diverse namen): https://youtu.be/eTn25IpML30
7 Hier vindt u de film, inclusief een beschrijving (met diverse namen): https://youtu.be/9dxMQL8deW4

Bramson vertoonde zijn filmbeelden van de hachsjara in Franeker ook buiten de huiselijke kring en de gemeenschap van de chaloetsiem. Zo vermeldt het Nieuw Israëlietisch Weekblad dat er op een avond van vrouwengroep 'Kolenoe', afdeling Amsterdam, naast lichtbeelden uit Palestina ook een filmpje uit Franeker wordt vertoond met 'het werk van de Chaloetsiem.'[8] Het netwerk van de mizrachistisch-zionistische beweging in Nederland was hecht. Het is daarom goed mogelijk dat Bramson regelmatig avondjes bezocht met zijn 8mm-filmprojector.

De familie Bramson

Jacob Bramson (1898), zijn vrouw Carolina Bramson-Klein (1905) en hun drie kinderen Reina Betsy (1932), Josef Jacob (1934) en Betsy (1937) wonen aan de Voorstraat 69 in Franeker, in Huize Camper, een ambtswoning van het PZ. Begin 1941, als Jacob door het bestuur van het PZ uit zijn functie wordt ontheven, moeten ze hun huis uit. [9] Ze vertrekken naar Wildervank, waar het huis van Carolina's tante en oom Hendrien en Izaak Polak-Polak aan de Nijverheidsstraat 22 leeg staat. Zij zijn naar Amsterdam verhuisd. Op 18 augustus 1942 's morgens om 6.15 uur wordt het gezin van huis gehaald en gedwongen naar Westerbork te vertrekken.[10] Vanaf februari 1943 zijn ze een maand in Vught, waar Jacob arts is in kamp Vught. Na een korte terugkeer naar Westerbork vertrekt de familie voor meer dan vier maanden naar Huize de Schaffelaar, een interneringskamp voor Joden in Barneveld. Ook daar is Jacob arts. Tijdens hun derde verblijf in Westerbork melden ze zich in januari 1944 vrijwillig voor deportatie naar Bergen-Belsen, het concentratiekamp in Noord-Duitsland dat bestemd is voor Joden aan wie beloofd is dat ze zullen worden uitgewisseld tegen Duitse geïnterneerden en krijgsgevangenen in het buitenland; de zogenaamde 'Auschtauschjuden'. Wie een dubbel paspoort of een Palestina-pas/ certificaat heeft, komt hiervoor in aanmerking. Waarschijnlijk geldt het laatste voor de familie Bramson. Ze zijn immers overtuigde zionisten en hebben zich jarenlang voor de kibboets van Franeker ingezet. Van 11 januari tot 31 juli 1944 gaan er vanuit Westerbork negen transporten met 3751 mensen naar Bergen-Belsen. De familie Bramson vertrekt op 15 januari. In eerste instantie had je 'geluk' als je naar Bergen-Belsen kon vertrekken. In het Aufenhaltslager bleef je als familie bij elkaar en de omstandigheden heten in Bergen-Belsen beter te zijn. Maar in de loop van 1944 verslechtert de situatie er dramatisch. Tussen begin januari 1945 en midden april 1945 overlijden 35.000 mensen van honger, uitputting en ziekte. Onder hen Anne Frank en haar zusje Margot. Op 16 februari 1945 overlijdt ook Carolina Bramson.[11] Aan de Nijverheidsstraat 22 in Wildervank is een Stolperstein voor haar geplaatst.[12]

8 Nieuw Israëlietisch Weekblad, 21-10-1938.

9 Dit besluit wordt door B&W en de gemeenteraad van Franeker in maart 1941 bekrachtigd.

10 Op een enquêteformulier dat Jacob Bramson na de oorlog invult, noteert hij dat het 'gemeenteveldwachter Koster (thans strafgevangenis Leeuwarden)' was die hem arresteerde. Hij vermeldt ook dat tegelijk met hem diverse mensen uit Veendam en Wildervank werden gearresteerd. Dit roept vragen op. Als Koster hem heeft gearresteerd, moet dat in Franeker zijn gebeurd. Maar de familie Bramson woonde in augustus 1942 in Wildervank.

11 https://www.joodsmonument.nl/nl/page/179707/caroline-bramson-klein. Een biografische schets van Carolina Bramson-Klein is te vinden in J.H. Coppenhagen, *Anafiem gedoe'iem. Overleden joodse artsen uit Nederland 1940-1945*, Rotterdam 2000, p. 108.

12 https://www.shvw.nl/Stichting_Herdenkingsstenen_Veendam_Wildervank/Namenlijst/Carolina_Klein

Carolina Bramson-Klein (foto)

Als in april 1945 de Britse troepen het kamp naderen, worden Jacob en de kinderen samen met bijna 7000 mede-gevangen op transport naar concentratiekamp Theresienstadt gezet. Het is het beruchte 'verloren transport'; treinen die dagenlang in het niemandsland tussen de frontlinies rondrijden, zonder eten en drinken. Jacob en de kinderen zitten veertien dagen in de trein. Ze overleven deze helletocht. Op 23 april 1945 worden ze bij Tröbitz door de Russen bevrijd. De terugreis naar Nederland neemt maanden in beslag. Op 17 november 1945 komen ze in Amsterdam aan. De kinderen verblijven eerst in het kindertehuis van Yehoshua en Hennie Birnbaum, die ze goed kennen van Westerbork en Bergen-Belsen. Daar organiseerden de Birnbaums ook de kinderopvang. In maart 1946 is Jacob Bramson terug in Franeker. Huize Camper, zijn voormalige artsenwoning aan de Voorstraat 69, is na zijn vertrek door geneesheer-directeur Van Andel betrokken. Die blijft er ook na de oorlog wonen. Bramson gaat met de kinderen naar de Harlingerweg 65, eveneens een ambtswoning van het PZ.[13] Tot 1 december 1949 blijft hij in dienst van het PZ. Op 2 december verlaat hij Franeker voor de tweede keer. Het grote verlies van Carolina, het trauma van de oorlog en het kamp, en de terugkomst in de stad die hen heeft verraden, maakt dat de familie hier geen toekomst meer heeft. Bramson reist vooruit naar Israël. Daar lag in de jaren 30 hun toekomst al en die ligt er nu nog, meer dan ooit. Bramson kan er arts in het psychiatrisch ziekenhuis Bat Yam worden. De kinderen reizen hem later achterna met Berendina (Diet) Wolleswinkel, zijn huishoudster met wie hij in Israël zal trouwen.[14] Bramson overlijdt op 5 mei 1991 in Jeruzalem. Hij ligt begraven op de Olijfberg. Jacob en Carolina hebben dertien kleinkinderen en tientallen achterkleinkinderen gekregen.

13 https://historischcentrumfraneker.nl/inwoners/jacob-bramson-2/

14 Diet Wolleswinkel ('tante Diet') staat op films van Bramson die na de oorlog in Franeker en later in Bat Yam zijn gemaakt.

3 Hoe de Franeker kibboets begon

Vanaf 1 april 1935 is de Franeker kibboets gevestigd in het voormalige treinstationnetje van de Noord-Friesche Locaal-Spoorwegmaatschappij (NFLS) aan de Harlingerweg 45, naast de voormalige Fristho meubelfabriek, tegenover het huidige kantoor van de gemeente Waadhoeke.[15] Maar het begin van de kibboets ligt aan het Noorderbolwerk. Op 29 maart 1934 komt Wolf Tempel naar Franeker. Hij is veeonderwijzer aan de kibboets in Ommen. Tempel werkt voor *Dath Waärets* (*Dath-va-Eretz*; Geloof en Land), een religieus-zionistische organisatie die Joodse jongeren wil interesseren voor emigratie naar Palestina en hen een *hachsjara* aanbiedt:[16] een opleiding gericht op het leven in een landbouwkolonie in Palestina, een *kibboets*. Deze idealistische jongelui worden *chaloetsiem* of Palestinapioniers genoemd. Hun opleiding bestaat uit twee elementen. De *hachsjara goefanith* (lichamelijke opleiding) is praktisch landbouwonderwijs, d.w.z. het boerenvak leren op plaatselijke boerderijen. De *hachsjara roeganith* (geestelijke opleiding) bestaat uit godsdienstonderwijs en het leren van Ivriet (modern Hebreeuws), de taal die de Joden in Palestina als hun voertaal zijn gaan gebruiken.[17] Het laatste punt is voor Dath Waärets essentieel, blijkt uit de toespraak die (plaatsvervangend-)voorzitter Eli Dasberg eind oktober 1935 houdt bij de inwijding van de kibboets van Beverwijk: 'Niet slechts de technische ontwikkeling, maar speciaal hun kennen en weten op Joodsch gebied is bij den huidigen stand van den opbouw van Palestina van eminent belang.' [18] Op dat moment heeft Dath Waärets drie kibboetsiem (Almelo, Franeker en Beverwijk) en diverse 'losse' chaloetsiem onder haar hoede, die een vakopleiding of de meisjesopleiding volgen. In totaal zijn er zo'n zestig studenten in opleiding, van wie ca. twaalf in Franeker. Uit het jaarverslag van de organisatie dat in oktober 1935 wordt besproken, blijkt dat er te weinig 'leiders' zijn die garant kunnen staan voor cursussen op het gebied van Joodse vorming. Verder is het ontbreken van een organisatie in Palestina, die de immigranten met raad en daad kan bijstaan, een probleem.[19]

15 https://goo.gl/maps/Y8ntfh5pEsKpdtfp9

16 De religieus-zionistische Mizrachi-beweging richtte in 1933 de subvereniging Dath Waärets (Dath-va-Eretz = Geloof en Land) op. De landbouwopleidingen annex woongemeenschappen die de vereniging onder beheer had (Almelo, Ommen, Franeker en Beverwijk), kregen met recht de benaming kibboets, een term die verwijst naar een collectieve agrarische nederzetting.
Zie: https://www.joodsmonument.nl/nl/page/751/zionism-and-hakhsharah

17 Zie: Nieuw Israëlietisch Weekblad, 16-03-1934. De Joodse bijbel (Thora) is geschreven in klassiek Hebreeuws. In het Jodendom is het Hebreeuws altijd in gebruik gebleven en onderwezen. Het diende als taal voor literatuur, poëzie, recht en communicatie tussen Joden van verschillende gemeenschappen. Vanaf het einde van de negentiende eeuw, met de terugkeer van Joden naar Palestina, raakte het Hebreeuws opnieuw in gebruik als dagelijkse omgangstaal, het Ivriet.

18 Nieuw Israëlietisch Weekblad, 01-11-1935.

19 Nieuw Israëlietisch Weekblad, 04-10-1935. Het jaarverslag meldt dat er het afgelopen jaar 23 chaloetsiem naar Palestina zijn vertrokken, nog 56 in opleiding zijn en 22 op de wachtlijst staan. Van deze 56 wonen er 12 in Franeker en 10 in Almelo. Beverwijk moet dan nog worden geopend.

Eli Dasberg op de kibboets (filmstill)

In de vergadering van maart 1934 maakt voorzitter Eli Dasberg bekend dat de kibboets van Ommen verhuist naar Franeker, 'waar dr. Bramson zich met de contrôle zal belasten.'[20] Zoon Josef Bramson vertelt dat de kibboets in Franeker het initiatief van zijn vader was. Hij ontving een brief uit Oost-Europa van een vader van een joods meisje, die hem vroeg een landbouwkundige opleiding (*hachsjara*) met koosjer eten bij boeren in Franeker voor haar te vinden. Door zijn werk als arts had Bramson veel goede relaties met boeren in de omgeving. Als *mizrachist* – religieus zionist - had hij ook contacten met Dath Waärets. Zo krijgt hij het voor elkaar dat er een kibboets op de Friese klei komt.

Als Wolf Tempel in Franeker aankomt, huurt hij eerst een kamer aan de Dijkstraat 1, met uitzicht op de Breedeplaats. In het pand ernaast, Breedeplaats 7, woont Bernardus Leijdesdorff, een Joodse meubelmaker.

Ook David Kallus en Adolf Salomon Singer, twee collega-landbouwonderwijzers, komen naar Franeker. Na een verkenningsfase, ongetwijfeld in nauwe samenwerking met Jacob Bramson, besluiten ze om het woonhuis Noorderbolwerk 13 te huren. Graanhandelaar Herman Westra wil het pand wel voor een jaar verhuren. Op 1 augustus 1934 gaat de kibboets en de *hachsjara* van start. Hoeveel studenten er dan zijn is onbekend, maar blijkbaar genoeg om te beginnen. Singer heeft de leiding; Dora Weiss en Jita Malka Appermann worden aangetrokken voor les aan de meisjes. Salomon Aparoot verzorgt het onderwijs in vee. Rika Nordheim doet de administratie. Volgens de bewonerslijst is Adolf Emanuel Koster uit Arnhem de eerste student. In februari 1935 neemt Aparoot de leiding van Singer over, die naar Den Haag vertrekt. Het pand aan het Noorderbolwerk is inmiddels te klein. Dath Waärets sluit een huurovereenkomst met de

20 Nieuw Israëlietisch Weekblad, 16-03-1934.

NFLS om het leegstaande stationnetje aan de Harlingerweg in te richten als kibboets annex landbouwschool. Het is een goede locatie, met voldoende ruimte voor slaapvertrekken beneden en boven, en voor een leslokaal en keuken. Anderhalf jaar later, in september 1936, dreigt er nog een kink in de kabel te komen. Binnenlandse Zaken wil het pand namens de Nederlandse Spoorwegen in beslag nemen. Door hun connecties op hoog niveau weten burgemeester De Kruijff en de Commissie voor Joodse Belangen van Abraham Asscher en David Cohen uitzetting te voorkomen.

De rol van Jacob en Carolina Bramson

Op zondagmiddag 9 juni 1935 wordt de nieuwe kibboets ingewijd. Naast de ca. tien bewoners [21] zijn verder aanwezig: het bestuur van Dath Waärets (onder wie voorzitter Dr. Isidore (Ies) Spangenthal), de opperrabbijn van Friesland, Abraham Levisson met zijn verloofde Adèle de Beer, rabbijn Izaac Waaker van de Joodse gemeente in Harlingen (waar Franeker toe behoorde), Levie Pais, bestuurslid van de Joodse gemeente in Harlingen, en Jacob en Carolina Bramson-Klein. Het is Bramson als initiatiefnemer die de bijeenkomst opent. In zijn openingswoord zegt hij verheugd te zijn dat zich in Franeker weer een Joodse gemeente heeft gevormd. Hij hoopt dat velen zich in dit nieuwe huis zullen voorbereiden op de verwezenlijking van hun idealen elders.[22]

Waarschijnlijk is ook Eli Dasberg aanwezig. Hij is de voormalig voorzitter van Dath Waärets. In maart 1934 heeft hij zijn functie neergelegd wegens te drukke werkzaamheden.[23] Dasberg en Bramson zijn goede vrienden. In 1937 bezoekt de familie Dasberg de Bramsons en bezoeken ze samen de kibboets. Bramson filmt het. De meeste pioniers zijn aanwezig en hebben hun schorten en overalls afgelegd en zich speciaal gekleed voor de gelegenheid.[24]

Een jaar later draait volgens het jaarverslag 1935-1936 van Dath Waärets de kibboets in Franeker op volle toeren. Er wonen 18 ‘pupillen’, 80% is Nederlands, 20% buitenlands. Drie chaloetsiem werken in de huishouding, één werkt in een kippenfokkerij en de anderen werken bij boeren en/of op de tuin. Interessant is ook de vermelding dat de pupillen in Franeker de landbouwwinterschool bezoeken.[25] Deze is gevestigd in Leeuwarden. Bramson voegt nog toe dat de ‘synagogediensten’ geregeld hebben kunnen

21 Aan de hand van de bewonerslijst (gebaseerd op het bevolkingsregister van Franeker) wonen er op dat moment minimaal negen chaloetsiem in de kibboets: David Kallus, Wolf Tempel, Dora Weiss, Salomon Aparoot, Jita Malka Appermann, Adolf Koster, Rika Nordheim, Hartog Asscher, Leon van Amerongen. Het kan goed zijn dat ook Lothar Kalbermann, Hansi Baer, Emiel Stranders en Johanna Rotschild, die zich later in de maand juni bij de gemeente Franeker inschrijven, ten tijde van de inwijding al op de kibboets zijn. Meestal schreef men zich niet meteen bij aankomst in Franeker bij de gemeente in. Over Bettus van Gelder weten we dat hij zich op 20 juni 1935 uitschrijft bij de gemeente Amsterdam en als nieuwe adres Harlingerweg 45, Franeker opgeeft.

22 Voor een verslag van de inwijding, zie: Nieuw Israëlietisch Weekblad, 14-6-1935.

23 Nieuw Israëlietisch Weekblad, 16-03-1934.

24 Uit de beschrijving van Yad Vashem bij de kibboetsfilmpjes.

25 In de wintermaanden werd aan de Rijks Landbouw Winter School (RLWS; opgericht in 1897) een breed cursusaanbod verzorgd, zowel overdag als ‘s avonds. Het archief van de RLWS Leeuwarden ligt bij Tresoar. In het archief zitten deelnemerslijsten, o.a. uit de periode 1916-1943: 44-09: Rijkslandbouwwinterschool/ Rijks Middelbare Landbouwschool te Leeuwarden, nr. 24. We onderzoeken nog of er chaloetsiem op de lijsten vermeld staan.

plaatsvinden.[26] De kibboets in Almelo blijkt te zijn opgeheven, wegens verslechtering van de toestand van de boeren in de streek.[27]

Uit alles blijkt dus dat de Bramsons nauw betrokken zijn bij de oprichting en het reilen en zeilen van de kibboets in Franeker. Eind jaren dertig zijn ze dat nog steeds. In het Nieuw Israëlietisch Weekblad van 10 februari 1939 worden Jacob en Carolina 'raadslieden' genoemd, die 'de jongelui op alle mogelijke wijze terzijde hebben gestaan' en 'plaatselijke vertrouwenspersonen' van Dath Waärets.[28] Bij de inwijding van de kibboets in 1935 zei voorzitter Spangenthal dat Jacob Bramson tijd noch moeite had gespaard om de kibboets te realiseren. Maar de rol van Carolina moet hierbij zeer waarschijnlijk niet worden onderschat.[29] Ze heeft rechten gestudeerd en is actief voor de Internationale Vrouwenbond voor Vrede en Vrijheid.[30] Ze is wellicht ook politiek actief, want in 1939 staat ze voor het kiesdistrict Leeuwarden op de kandidatenlijst voor de Vrijzinnig-Democratische Bond, een links-liberale partij.[31]

Friesland en Palestina

Jacob en Carolina Bramson hebben als afgevaardigden van Dath Waärets minimaal twee reizen naar Palestina gemaakt. Ze kopen er zelfs land.[32] De Leeuwarder Courant meldt op 4 november 1935 dat Jacob op 6 november in het Oranje Hotel in Leeuwarden een 'causerie over Palestina' zal houden. Na de reis in 1937 vertelt Bramson in een interview dat hij de indruk heeft dat de Franeker chaloetsiem in Palestina goed terecht zijn gekomen en dat hun werk zeer wordt gewaardeerd. Dit laatste verwondert hem niet, want het betreft hier

> 'jongelui […] die in een provincie zijn opgeleid die zich door haar agrarisch karakter voor de chaloetsopleiding bij uitstek leent. Waar harder gewerkt wordt, hoogere eischen gesteld worden en de opleiding grondiger is dan in andere deelen van ons land. Men kan gerust zeggen dat de opleiding van *chaloetsiem* in Friesland een hooger peil heeft bereikt dan waar ter wereld ook.'[33]

26 Nieuw Israëlietisch Weekblad, 20-11-1936. Dochter Batja Bramson vertelde dat de familie Bramson de kibboets regelmatig als synagoge gebruikte. Dit komt overeen met een opmerking in de memoires van Morris Schnitzer dat Jacob Bramson regelmatig aanwezig was bij de sabbatvieringen in de kibboets op vrijdagavond en zaterdag; Schnitzer, 39. Batja vertelde verder dat de familie Bramson regelmatig naar de synagoge in Leeuwarden ging. Zij bleven daar dan op vrijdagavond slapen, omdat ze in het donker niet naar Franeker konden terugreizen (vrome Joden reizen niet op sabbat). Batja herinnert zich dat zij enkele keren bij de familie Kuyt in Leeuwarden logeerde, die een dochter van haar leeftijd hadden. Abraham Salomon Kuyt was van 1948-1962 de voorzanger van de Joodse Gemeente in Leeuwarden. Hij was getrouwd met Elisabeth Maarsen. Zoon Josef Bramson is in de synagoge van Leeuwarden *barmitswe* (kerkelijk meerderjarig) geworden.

27 Nieuw Israëlietisch Weekblad, 20-11-1936.

28 Nieuw Israëlietisch Weekblad, 10-02-1939.

29 Voor een biografische schets van Carolina Bramson-Klein, zie: J.H. Coppenhagen, *Anafiem gedoe'iem. Overleden joodse artsen uit Nederland 1940-1945*, Rotterdam 2000, p. 108. Overigens, Carolina was geen arts maar meester in de rechten.

30 Leeuwarder Courant, 27-10-1931.

31 Leeuwarder Courant, 15-04-1939.

32 Zie het artikel van Komisar, paragraaf 'A "Thread" of Films'. Dit sluit aan bij een document uit de *Palestina Gazette*, waar op pagina 254 de naam Jacob Bramson als eerste wordt vermeld. Het gaat om verbeuring van bezittingen. De Bramson die genoemd wordt, komt uit "Pranker", wat een verbastering van Franeker moet zijn.

33 Nieuw Israëlietisch Weekblad, 26-11-1937.

In 1939 stelt hij dat er de laatste jaren tussen Palestina en Friesland een band is ontstaan, niet alleen door de opleiding van de Palestinapioniers in Franeker maar ook door de aankoop van Fries stamboekvee in Palestina. Bovendien brengen de chaloetsiem de roem van de Friese zuivel naar hun nieuwe land.[34] In de Leeuwarder Courant van 20 januari 1939 wordt hij nogmaals aangehaald:

> 'Opnieuw zullen dezer dagen, meldt de Tel., een aantal Joodsche jongelieden die zich bij boeren in de omgeving van Franeker in de practijk en de theorie van den landbouw hebben bekwaamd naar Palestina vertrekken (...) De raadsman te Franeker is de heer J. Bramson, tweede geneesheer van de psychiatrische inrichting, die de verschillende kolonies in Palestina heeft bezocht. Uit gesprekken met vooraanstaande personen op landbouw en zuivel en met eenige Nederlandsche consuls is hem gebleken dat de jonge landbouwers die den tocht naar het nieuwe vaderland aanvaardden daar een goed bestaan hebben gevonden.'[35]

Een opvallend feit uit het onderzoek van Gerard van der Heide is dat de familie Bramson in de zomer van 1937 Lotte Löwenthal mee terugneemt naar Franeker. Zij was tussen 1933 en 1935 al dienstbode bij de familie. Nu dient ze hen opnieuw en volgt ze ook lessen op de kibboets.[36]

Op 1 mei 1939 gaat ze terug naar Palestina, nu definitief. Wat is de achtergrond van haar tweede verblijf in Franeker? Had de familie een goede dienstbode nodig? Of, wat meer voor de hand ligt, kwam Lotte terug vanwege haar ervaring in Palestina en omdat ze inmiddels Hebreeuws sprak, zodat ze het onderwijs in de kibboets kon ondersteunen? Hoe het ook zij, Lotte keert net op tijd terug naar Palestina. Eind jaren 30 maken de Britten het steeds moeilijker om naar Palestina te emigreren. Veel Joden die willen emigreren, kunnen Europa niet verlaten. Voor velen zal dit fatale gevolgen hebben. Maar door haar eerdere verblijf in Palestina beschikt Lotte waarschijnlijk over een Brits paspoort.

34 Leeuwarder Courant, 20-01-1939.

35 Leeuwarder Courant, 20-01-1939. In het eerder aangehaalde artikel uit het Nieuw Israëlietisch Weekblad vertelt Bramson dat hij heeft gesproken met de Nederlandse consul in Tel-Aviv, de heer Hoofiën, en dat hij verschillende kolonies en nederzettingen heeft bezocht om te zien hoe het de chaloetsiem vergaat die in Franeker zijn opgeleid. Hij stelt ook dat de export van landbouwwerktuigen vanuit Friesland naar Palestina wellicht is toegenomen doordat de pioniers methoden van werken die ze in Friesland hebben geleerd, toepassen in Palestina.

36 In het Israëlietisch Weekblad van 22-05-1936 plaatst mevr. Bramson nog een advertentie voor een 'orthodox meisje'. Dat is in de periode dat Lotte in Palestina zit.

4 Hachsjara in Nederland

De eerste vereniging van Palestina-pioniers in Nederland wordt in 1918 opgericht door Ru (Rudolf) Cohen. Het is een hachsjara op socialistische grondslag.[37] Het verenigingsgebouw Beth Chaloets (pioniershuis) staat in Deventer. Daar worden bijeenkomsten gehouden en lessen gegeven. De chaloetsiem doen ervaring op bij boeren in de omgeving. Deze combinatie van theorie en praktijk is het model voor latere Joodse landbouwscholen in Nederland.[38] Een ander centrum voor socialistisch-zionisme is het Joodse Werkdorp Nieuwesluis in de pas ingepolderde Wieringermeer (1930). Het wordt in 1934 geopend en is bestemd voor voornamelijk alleenstaande jongeren van achttien tot vierentwintig jaar. Het is een groot opleidingscentrum, een klein dorp in de Wieringermeerpolder, en biedt onderdak aan ruim driehonderd chaloetsiem die zich er voorbereiden op emigratie.[39] Er komen steeds meer Joodse vluchtelingen uit Duitsland, Oostenrijk en Polen wonen, waar de zionistische beweging sterker is dan in Nederland. In maart 1941 wordt het werkdorp ontruimd, op zo'n zestig achterblijvers na.[40]

Waar men in Deventer en de Wieringermeer werkt vanuit socialistische idealen, heeft de in 1933 opgerichte Mizrachistische chaloetsvereniging Dath Waärets met name religieus-zionistische motieven. Zij opent vier landbouwcentra, Ommen, Almelo, Franeker (komt in de plaats van Ommen) en Beverwijk (Velsen-Noord), die zij kibboetsiem noemen.[41] De kibboets van Beverwijk is een stuk groter dan die van Franeker. In 1940 hebben Beverwijk en Franeker samen zo'n 130 leerlingen, van wie er ca. 20 in Franeker wonen. Als tijdens de Duitse bezetting Joden in 1940 de kuststreek moeten verlaten en Beverwijk sluit, opent Dath Waärets een kibboets in Laag-Keppel in de Achterhoek. Een eigen hachsjara-afdeling heeft de orthodox-religieuze Agoedat Jisrael-beweging. Zij werken vanuit een villa in Twekkelo bij Enschede, 'Haimer's Esch', en huisvesten daar in 1940 zo'n 55 chaloetsiem.[42]

Voor Joodse kinderen onder de achttien bestaan er diverse instellingen. De meeste leerlingen worden er door hun ouders heen gestuurd, maar er wonen ook weeskinderen. Ook ouderloze Joodse vluchtelingen uit

37 Het socialistisch-zionisme in Nederland is o.a. door E.E. Gans onderzocht. Zie zijn dissertatie: E.E. Gans, *De kleine verschillen die het leven uitmaken. Een historische studie naar joodse sociaaldemocraten en socialistisch-zionisten in Nederland*, Amsterdam, 1999. https://pure.uva.nl/ws/files/3614380/30680_UBA003000269_024.pdf

38 Voor meer informatie over de beweging in Deventer, zie o.a. de lezing door Manja Pach in het Etty Hillesum Centrum tijdens de Medienedag 2019 van de Nederlandse Kring voor Joodse Genealogie: https://www.nljewgen.org/vereniging/de-lezingen/deventer-joden-en-de-deventer-vereniging/

39 https://www.joodsmonument.nl/nl/page/751/zionism-and-hakhsharah

40 Over de tragische geschiedenis rond de gedwongen sluiting van het kamp staat een lang artikel op wikipedia: https://nl.wikipedia.org/wiki/Nieuwesluis_(Wieringermeer). Diverse oud-Werkdorpers hebben deelgenomen aan de verzetsactiviteiten van de zogenaamde Westerweel-groep: https://www.joodserfgoedrotterdam.nl/hachsjara/

41 De kibboets in Beverwijk wordt in oktober 1935 ingewijd, enkele maanden na Franeker: https://www.joodsamsterdam.nl/kibboets-beverwijk-chinoeg-habayit/ Over de kibboets in Beverwijk en zijn bewoners schreef Saskia Sluiter in 2019 een boek: *Kibboets Beverwijk. Palestina-pioniers in Velsen-Noord en Beverwijk.*

42 http://sjoel-enschede.nl/s/b/hachsjara.asp

Duitsland vinden er later onderdak. Een van de eerste onderkomens is de Vondelhof, een school aan de Frederikstraat in Amsterdam. In Mijnsheerenland in de Hoeksche Waard is het statige buitenhuis 'Hof van Moerkerken' in gebruik. De Catharinahoeve in Gouda, die al langer in gebruik is als Joodsche Tuinbouw-, Veeteelt- en Zuivelbereidingsvereeniging, wordt vanaf 1939 de 'Joodse Jeugdfarm'. Dan is er nog Paviljoen Loosdrechtse Rade, dat dateert van 1939 en is gevestigd op de Rading in Loosdrecht. Er wonen ruim 50 kinderen, die bij boeren in Loosdrecht en omgeving in de leer zijn.[43]

Emigratieproblemen

De kibboets van Franeker was tussen 1934 en eind 1941 voor meer dan tachtig Joodse pioniers een huis en leerschool. In eerste instantie waren de pupillen in meerderheid Nederlandse Joden. Wanneer de omstandigheden voor Joden in met name Duitsland, Italië en Oostenrijk snel verslechteren, huisvest de kibboets ook veel vluchtelingen die via Dath Waärets in Nederland een Palestinacertificaat proberen te verdienen om Europa te kunnen ontvluchten.[44] Om in aanmerking te komen voor een certificaat, dat door het Britse Mandaat in Palestina wordt verstrekt, is een opleidingsperiode van ca. twee jaar vereist. In de loop van de jaren 30 laten de Britten steeds minder Joodse immigranten toe. Wegens de emigratiedruk wordt de opleiding op de Nederlandse kibboetsiem versneld. Vanaf 1934 komt er een illegale emigratiestroom richting Palestina op gang, de Aliyah Bet (of Ha'apala) een codenaam voor het smokkelen van (met name) gevluchte Europese Joden naar Palestina.[45] Tussen 1934 en 1948 worden zo'n 100.000 Joden het land binnengesmokkeld, terwijl de Britten tussen 1939 en 1944 officieel slechts 7500 immigranten hebben toegelaten. Dit is onvergelijkbaar met eerdere Joodse immigratiegolven in Palestina, zoals rond 1882 (ca. 35.000), 1904 (ca. 40.000) en na de Eerste Wereldoorlog, toen de Britten controle over het gebied kregen en in de Balfourverklaring van 1917 de Joden een 'nationaal tehuis' beloofden.

Op zondagochtend 16 juli 1939 vertrekt het schip de Dora uit de haven van Amsterdam met meer dan 300 Joodse vluchtelingen uit Duitsland/Oostenrijk aan boord en ongeveer 20 Nederlandse Joden. Het schip doet Vlissingen en Antwerpen aan om daar nog eens 200 Joodse vluchtelingen op te pikken. De Dora was niet het enige schip dat de tocht naar Palestina maakte; tot het begin van de Tweede Wereldoorlog waren er zo'n 50 schepen die dit deden en tijdens de oorlog 92 schepen.[46] Maar de Dora was het enige illegale schip met Joodse vluchtelingen dat voor de oorlog Noord-Europa verliet. Het stond bekend als een 'dodenschip' en een 'wrak'. Op 12 augustus bereikt het veilig de kust van Palestina, ondanks een Brits embargo. Het schip heeft honderden levens gered.[47] Meer dan tien mensen op de passagierslijst komen van de Franeker kibboets of hebben daar eerder gewoond. Op de passagierslijst van de Dora

43 https://www.joodsmonument.nl/nl/page/343281/palestina-pioniers-in-nederland

44 Meer dan dertig chaloetsiem op de bewonerslijst zijn in Duitsland geboren. Er is ook een flinke groep Oostenrijkers.

45 Zie: https://en.wikipedia.org/wiki/Aliyah_Bet

46 https://www.joodsamsterdam.nl/ss-dora/

47 Zie het online artikel van Daniel Abraham, waarin de volledige passagierslijst van de Dora staat vermeld. http://danielabraham.net/tree/related/dora/ Abrahams onderzoek bouwt voort op het artikel dat Chaya Brasz in 1993 in Vrij Nederland publiceerde: , 'Dodenschip Dora; Een oude kolenboot redde honderden Joden ondanks Nederlandse tegenwerking'. Vrij Nederland, 1 mei 1993.

staan drie vluchtelingen die Franeker als laatste verblijfplaats hebben: Ruth Braun, Ernst Förder en Horst Schelanitzky. Förder en Schelanitzky staan overigens niet op de bewonerslijst. Een vergelijking tussen de bewonerslijst en de passagierslijst van de Dora levert meerdere oud-bewoners van Franeker op: Sara Duner, Jacob Roodveldt, Mietje Roodveldt, Leopold Siegfried Jacob, Hijman Bekker, Max (Isaac) Stoppelman, Walter Oppenheimer, Herman Riez, Marcus Segal (Markus Sigel)[48], Isaac Rooz, Meir Frijdman (Bar-Shalom), de Talmoedgeleerde van de Franeker kibboets. Volgens de passagierslijst van de Dora hadden deze elf de kibboets van Beverwijk als laatste standplaats. Een aantal van hen woonde na vertrek uit Franeker op de kibboets van Beverwijk, in afwachting van een mogelijkheid om te vertrekken.

Er zijn dus maar liefst veertien chaloetsiem die hun opleiding in Franeker kregen met de Dora gevlucht naar Palestina. Onder wie vier Nederlanders: de beide Roodveldts, Bekker en Stoppelman. Eigenlijk vijftien (en vijf), want Flip Cohen is ook een van de passagiers. Hoewel hij niet op de bewonerslijst staat, zien we hem op het tweede kibboetsfilmpje en ook op meerdere foto's die op de kibboets in Franeker zijn genomen. In Palestina neemt Flip Cohen zijn Hebreeuwse naam aan: Uri Cannah. Over zijn vertrek vertelt hij:

'On Saturday, I ordered some taxis. We went with the whole group. That evening, I was home for just a little while. My mother said, "Are you leaving today?" We said: "See you in Eretz Israel". I took my backpack and left. Apart from my younger brother Samuel, I never saw them again. I came back to the Netherlands in 1945 as a soldier with the Jewish Brigade. I found Samuel in the Portuguese Israelite Hospital. He was just back from Bergen-Belsen. All the others had been murdered.'[49]

Meir (Bar Shalom) Frijdman met Josef Bramson op de kibboets (filmstill)

48 Waarschijnlijk dezelfde person; het verschil in geboortedata - 29-4-1918 (Franeker), 24-4-1918 (Dora) – is waarschijnlijk te verklaren door verwisseling van 4 en 9 bij transcriptie van de beide lijsten.

49 http://danielabraham.net/tree/related/dora/, par. 'Amsterdam: July 13 - July 16'.

Uri Cannah zal in oktober 1947 in Israël trouwen met Betty Baars. Zij was eerder getrouwd met Emil Stranders, die op 2 februari 1945 omkwam in Buchenwald.[50]

Een andere getuigenis over de Dora vonden we in de beschrijving van Yad Vashem bij de kibboetsfilmpjes. Susi (Shulamit) Katz uit Posen is aan het woord. Ze woont in de zomer van 1939 op de kibboets van Beverwijk:

'Men vertelde mij ook dat binnenkort mensen naar Israël zouden gaan met een illegaal schip, maar dat het nog niet geregeld was. Ook van die groep werden mensen aan de onze toegevoegd. Onder hen was ook Meir, die ons een paar lessen gaf. Behalve het werken dacht ik dat iedereen ook moest leren melken, maar ik ben maar één keer naar een boer geweest om te zien hoe dat ging. Ik bleef voornamelijk in de keuken. Er was daar een ingenieur, een bijzondere man, hij had kennis van zaken op allerlei gebeid. Literatuur en Gemara. Alles. Meir zat naast hem, luisterde en hing aan zijn lippen.[51] Later zei men dat het schip binnenkort zou varen en er werd een lijst opgemaakt wie mee zou gaan en wie niet. Iedereen zei, dat ik ook zou vertrekken. Dath Waarets, de voor de Opleiding verantwoordelijke organisatie, zou blij zijn als ik bleef om te koken, maar iedereen zij dat ik zou afvaren. Maar ik was nog geen 21 en in Nederland werd aliya (emigratie naar Israël) niet toegestaan zonder permissie van de ouders. Ik belde mijn moeder in Duitsland en zei tegen haar, dat ik een kans had op aliya te gaan [...] en ik vroeg haar mij schriftelijk toestemming te geven zodat ik kon gaan. Dat heeft ze werkelijk gedaan [...] We vertrokken uitgaande Sabbat de 17de van de maand Tammuz.'[52]

50 https://www.geni.com/people/Betty-Baars-Kana/6000000017755768157#/tab/overview
51 Wellicht was dit Shmuel Kiekerman; zie het relaas van Bram Pach, ho. 8.
52 Uit de beschrijving van Yad Vashem. Meir is Meir Frijdman (Bar-Shalom) die vanuit Franeker is gekomen. Meir en Shulamit zullen later trouwen.

5 Kibboets op de klei

Eleazer Asscher aan het melken in het weiland (filmstill)

Voor de landbouwopleiding stellen boeren in de omgeving van Franeker 'stageplekken' beschikbaar aan Dath Waärets. De stagiaires krijgen hooguit een zakcent, want er wordt streng op toegekeken dat hun werk niet ten koste gaat van plaatselijke boerenarbeiders. 'De bedoeling is slechts, al doende te leeren om in Palestina niet hulpeloos te staan in het voor Nederlandsche Joden zoo onbekende boeren- en plantagebedrijf.'[53] Wat het werk betreft is de rolverdeling nogal traditioneel. De jongens fietsen 's morgens vroeg naar boerderijen in de omgeving, waar ze de hele dag meewerken. Pas aan het eind van de middag zit hun werk erop. Sommige meisjes werken ook op het land of in de tuin, anderen hebben de huishoudelijke leiding over de kibboets. 's Avonds zijn er lessen, is de bedoeling. Maar in de praktijk zal daar niet altijd iets van terecht zijn gekomen, want de chaloetsiem maken op de boerderij dagen van meer dan twaalf uur. Als je 's ochtends om half vier op de fiets zit en pas in de namiddag thuis bent, zul je 's avonds nog weinig puf voor theorielessen hebben. De jongelui, in eerste instantie niet gewend aan het zware boerenbestaan, worden gehard met het oog op de omstandigheden die hen in Palestina staan te wachten. Op vrijdagmiddag zijn ze vrij. Dan zijn de voorbereidingen op de sabbat, de Joodse rustdag die op vrijdag bij zonsondergang begint en tot zaterdagavond duurt.[54] Op zondag zijn ze vrij na het melken.

53 Nieuwsblad van het Noorden, 16-02-1939.

54 Volgens Joodse religieuze wetten duurt de sabbat tot aan zaterdagavond als drie sterren aan de hemel te zien zijn.

Leiders en opleiders

Zoals we eerder zagen, kampte Dath Waärets met een tekort aan 'leiders' die ook garant konden staan voor de religieuze vorming van de chaloetsiem. Aan de hand van de bewonerslijst, waarop ook de 'beroepen' van de ingeschrevenen zijn genoemd, staan diverse 'landbouwopleiders' en 'opleiding meisjes'. Als landbouwopleiders worden genoemd: Adolf Salomon Singer, David Kallus, Wolf Tempel, Salomon Aparoot, Leon van Amerongen, Eleazer Asscher en Frederika Branka van Amerongen.[55] Voor de opleiding/ begeleiding meisjes staan te boek: Dora Weiss, Jita Malka Appermann, Sara Dinner[56] en Sophie de Vries. Het is zeer de vraag of deze mensen ook verantwoordelijk waren voor de religieuze vorming; waarschijnlijk niet. De bewonerslijst noemt slechts driemaal het beroep 'opleider'. Dat zijn Adolf Salomon Singer, Wolf Tempel en Helmuth Wolff. Wolff komt uit Posen (Poznań) en woont op de kibboets van mei 1939 tot eind november 1941 (wanneer de bewoners door de Duitsers worden gearresteerd en de kibboets wordt ontruimd). Uit de memoires van Schnitzer (zie verderop) blijkt duidelijk dat Wolff geen landbouwopleider is maar rabbijn. Hij heeft twee linker handen, zegt Schnitzer. Wolff leidt de religieuze bijeenkomsten en geeft lessen (shiuriem). Wellicht vervulde Isaac Asscher deze taak eerder. In een artikel in het Nieuw Israëltietisch Weekblad van 7 augustus 1936 wordt hij de 'leider van de Kibboets Mizrachie te Franeker' genoemd.[57] Volgens de bewonerslijst is zijn beroep timmerman. Hij staat ingeschreven van 7 februari tot 17 augustus 1936.

Sara Dinner (Duner) op de kibboets (filmstill)

Sara Dinner (Duner) op de kibboets (foto)

55 Het is opvallend dat Aparoot, Singer, Kallus en Tempel niet lang in de kibboets hebben gewoond. Ze vertrekken reeds in 1935 en 1936. Volgens de bewonerslijst is Leon van Amerongen daarna 'opleider landbouw'. Hij vertrekt begin 1937 naar Palestina. Daarna is Eliëzer/Eleazer Asscher de opleider. Hij woont van april 1937 tot oktober 1939 op de kibboets.

56 Beschrijving Yad Vashem bij de kibboetsfilmpjes: Sara Duner is geboren en getogen in Amsterdam, was de dochter van Israel en Henriette Duner en de kleindochter van de opperrabbijn van de stad. Zij voegde zich bij de hachsjara in Franeker als lid van de religieuze organisatie Zichron Yaakov. Ze emigreerde naar Israël voordat de oorlog uitbrak.

57 Nieuw Israëlietisch Weekblad, 07-08-1936.

Vanaf het begin heeft Dath Waärets geprobeerd leiders op de kibboetsiem te plaatsen die verantwoordelijk zijn voor de joodse vorming en het godsdienstonderwijs. Wellicht is Singer de eerste geweest, maar hij vertrekt begin 1935 naar Den Haag. Bettus van Gelder zou de tweede geweest kunnen zijn. Hij arriveert in juni 1935. Hoewel hij op de bewonerslijst wordt vermeld als 'landbouwstudent', weten we dat hij van het Nederlands Israëlietisch Seminarium in Amsterdam komt en daar een opleiding voor godsdienstonderwijzer heeft afgerond. Hij wil naar Palestina en vindt een opleidingsplek in Franeker. Maar in november 1937 vertrekt hij naar Ommen. Zijn ouders wonen er en hij wordt door de Joodse gemeenschap gevraagd om er godsdienstleraar te worden. Een klein jaar na het vertrek van Van Gelder, in september 1938, vinden we Meir Frijdman op de bewonerslijst. Op de bewonerslijst wordt hij 'leraar Talmoed' genoemd. Hij komt vanuit Montreux, waar hij studeerde aan de prestigieuze, zionistische *Etz Chaim Yeshiva*.[58] Hij woont maar kort in Franeker. In januari 1939 zou hij al vertrokken zijn, waarschijnlijk naar Beverwijk, in afwachting van vertrek naar Palestina. We komen hem tegen op het tweede kibboetsfilmpje van Bramson, wat betekent dat deze scène eind 1938 of begin 1939 moet zijn geschoten. Op 16 juli vertrekt Meir met de Dora, zoals we eerder zagen. Rabbi Wolff zien we in een andere scène op het tweede filmpje. Hij komt volgens de bewonerslijst in mei 1939 op de kibboets wonen.

Het is de vraag of er in die laatste periode nog landbouwopleiders op de kibboets wonen. Waarom zouden ze ook? De chaloetsiem leren het vak immers op de boerderijen. Misschien stuurt de organisatie zo nu en dan een opleider langs om de praktische ervaring enige theoretische diepgang te geven. De laatste 'leidsters' van de kibboets vertrekken in januari 1939.[59] Wellicht is er daarna nog iemand die de leiding heeft over de vrouwen, maar staat die dan niet als zodanig in de bewonerslijst genoemd. Hadden deze vrouwen de leiding over het huishouden? Gaven ze ook lessen? Of gingen ze voorop in het werk op het land en in de tuinen?

Beroepen en functies

De bewonerslijst geeft een diversiteit aan beroepen. Volgens de lijst zijn er kantoorbedienden (Rika Nordheim, Sara Dinner, Susanna van Buuren), dienstboden (Annie Duitz, Elisabeth Heinrich), huishoudsters (Marjim Fingova, Mietje Roodveldt), hulpen in de huishouding (Vogelina Kan, Jeannette de Leeuw). Er is ook een timmerman (Isaac Asscher) en een bakkersknecht (Horst Meijer). Van Rika Nordheim weten we vrij zeker dat zij in het eerste jaar de administratie van de kibboets doet. Deze 'beroepen' hoeven niets te zeggen over functies die deze mensen binnen de kibboets vervullen. Wellicht hebben zij hun eerdere beroep opgegeven toen ze zich bij de gemeente inschreven.

58 Info Yad Vashem bij de beschrijving van de kibboetsfilmpjes: Meir werd geboren in de stad Pastov in Litouwen. Zijn vader was blikslager en zijn moeder had een winkel. Doorliep de lagere school in zijn geboorteplaats en in een kleine yeshiva en hogere yehives. Toen hij de dienstplichtige leeftijd bereikte, ging hij naar een yeshiva in Montreux, Zwitserland en vandaar naar Hachshara in Nederland.

59 De vrouwelijke opleiders/begeleiders zijn: Dora Weiss, Jita Malka Apperman (beide in juni 1935 naar Palestina vertrokken), Sophie de Vries (juni 1936 – april 1938), Sara Diner (mei 1938-januari 1939) en Frederika van Amerongen (mei 1938-januari 1939).

Jeannette de Leeuw wordt ook genoemd door Sientje Ruyl, de moeder van Gerard van der Heide. Zij springt zo nu en dan bij in de huishouding van de kibboets. In haar dagboekschriften heeft ze over haar belevenissen in de kibboets geschreven.

‘Het is wel wennen want de meeste spreken geen Nederlands maar Asscher wel. Die heeft de leiding in de kibboets De huishoudhulp uit Arnhem noemen ze Canna of zoo en die heeft het niet zo erg naar de zin want ze vindt dat de studenten er een chaos van maken. Ze zijn soms nogal wild en luidruchtig maar er wordt ook veel gelachen, al snap ik er niets van […] Wat ik raar vind en me ook soms boos maakt, is dat er op de Zondag mensen op de Harlingerstraat staan te kijken naar wat er rond de school gebeurt. Ze kijken heel stuurs en schudden soms met het hoofd […] Er is me ook al door vriendinnen en collega’s in de inrichting gevraagd wat ik bij die mensen moest. Dat waren volgens hun vreemde buitenstaanders die niet eens fatsoenlijk Nederlands konden praten en ook nog op Zondagen werkten.”[60]

Jeannette de Leeuw te paard bij de kibboets (filmstill)

De data van in- en uitschrijving bij de gemeente Franeker corresponderen niet altijd met de daadwerkelijke verblijfsdata van de bewoners op de kibboets. Daarnaast kwamen we in ons onderzoek ook chaloetsiem tegen die niet staan vermeld op de bewonerslijst. Bijvoorbeeld Flip Cohen, Ernst Förder, Horst Schelanitzky en Florrie Tal.[61] Uit haar eigen bron blijkt dat Florrie de landbouwopleiding in Franeker heeft gevolgd.[62] Officieel woont ze echter niet op de kibboets, maar bij meubelmaker Bernardus Leijdesdorff en zijn vrouw Esther Pais aan de Breedeplaats 7 in Franeker.[63] Florrie is een nicht van voorzitter Ies Spangenthal, broer van haar moeder Greta. Op 14 juni 1942 trouwt ze in Amsterdam met Eliëzer (Eli) Asscher, een neef van de Eli Asscher die van april 1937 tot oktober 1939 als landbouwopleider in de bewonerslijst genoemd staat. De huwelijksceremonie van Eliëzer en Florrie wordt geleid door de al eerder genoemde rabbijn Simon Dasberg. Ook Spangenthal en zijn vrouw Marianne zijn aanwezig. Ze staan allemaal op de film die van het huwelijk gemaakt is. Het bruidspaar en de aanwezigen, onder wie diverse oud-bewoners van de Franeker kibboets, dragen Jodensterren. Hoewel bruidegom Eli Asscher in de informatie die hij later aan Yad Vashem verstrekt, niets zegt over een verblijf op de kibboets,[64] is het heel waarschijnlijk dat hij er nauwe connecties mee had. Zijn neef was er opleider, zijn latere vrouw volgde er de opleiding en hij staat (vrij waarschijnlijk) op een groepsfoto op de kibboets genomen.[65]

60 Uit het persoonlijk archief van Gerard van der Heide. Zijn moeder was ook huishoudster in het PZ, waar ze Bramson van kende. Canna is Jeannette de Leeuw, zij kwam inderdaad uit Arnhem.
61 Voor de eerste drie, zie de passage over passagierslijst van de Dora.
62 Zie haar getuigenis: Yad Vashem Archives, O.3–V.T/681.
63 De familie Leijdesdorff overleeft de oorlog als onderduikers bij de familie Blaauw aan de Raadhuisstraat in Grou; https://ondergedokeninfryslan.nl/duikkaarten/bernard-leijdesdorff-1888
64 Yad Vashem Archives 0.3–9366
65 http://www.apparatusjournal.net/index.php/apparatus/article/view/85/407

Fotogalerij

Achter l-r:
Regina Drecker, Benno Freimann, Onbekend, Onbekend, Onbekend, Esther Blok, Moshe Heller, Hannah Levy, Hans Shlomo Cohn.

Voor l-r:
Arthur Rath, een van de volgende twee is Mordechai Bollegraf, Helmuth Joshua Wolff

Staand l-r:
Helmuth Joshua Wolff, Benno Freimann, Hannah Levy, Martin Shlomo Cohn, onbekend, onbekend, onbekend, onbekend.

Zittend l-r:
Sara Dinner, onbekend, onbekend, onbekend, Moshe Heller, Joseph Dinner

Staand l-r:
Meijer Frijdman (Meir Bar-Shalom), Hijman Chaim Bekker, Moshe Heller, onbekend, onbekend, Shulamit Bar-Shalom

Zittend l-r:
Onbekend, Sara Dinner, Flip Cohen (Uri Cannah), onbekend, onbekend, onbekend

Staand l-r:
Onbekend, mogelijk Moshe Heller, onbekend, onbekend, Morris Schnitzer, mogelijk Hannah Levy, onbekend, onbekend, onbekend, onbekend, Benno Freimann, onbekend.

Zittend l-r:
Esther Blok, onbekend, onbekend, onbekend, Malvine Brandweiner, onbekend

Liggend:
Helmuth Joshua Wolff

Staand l-r:
Onbekend, Benno Freimann, onbekend, onbekend, Horst Meijer, onbekend, onbekend, Sara Dinner, Hijman Chaim Bekker

Zittend l-r:
Onbekend, Malvine Rachel Brandweiner, Eleazer Asscher, onbekend

Bekend zijn:
Eleazer Asscher (rechtsachter), Benno Freimann (linksachter), Moshe Heller (vooraan midden), Otto Zeichner (midden achter Moshe Heller), Malvine Rachel Brandweiner (verscholen rechts), Morris Schnitzer (verscholen voor Eleazer Asscher)

Bekend zijn:
Hartog Naftali Asscher (staand, vierde van links), Rika (Rivka) Nordheim (zittend, tweede van links), Joseph Dinner (zittend, derde van links) Staand rechts is mogelijk Abraham Neuberger

6 Kibboetsliefdes

Jo Dinner (Duner) te paard bij de kibboets (filmstill)

Er bloeien veel liefdes op in de mizrachistische beweging, ook onder Franeker chaloetsiem. Zo is er het verhaal van Hartog (Harry) Asscher en Jeannette (Netty) de Leeuw. Als er tussen die twee een romance begint, wordt Harry overgeplaatst naar de kibboets van Beverwijk. Harry en Netty zijn later getrouwd en belanden in het verzet, bij de Westerweelgroep. Na de oorlog gaan ze naar de kibboets Yavne.[66] Overigens laat ook hier de bewonerslijst ons in de steek, want volgens de lijst woont Harry Asscher van juni 1935 tot november 1936 in Franeker, waarna hij inderdaad naar Beverwijk vertrekt om daar de noodlijdende kibboets op poten te zetten. Terwijl Netty de Leeuw volgens de lijst van april 1937 tot november 1937 in Franeker woont. Wellicht was het andersom en hebben Harry en Jeannette elkaar in Beverwijk ontmoet en is Netty naar Franeker vertrokken toen ze een relatie kregen.

Dan is er de liefde tussen Rika Nordheim en Jo Duner (Josef Hirsch Dinner op de bewonerslijst). Beide horen bij de eerste groep chaloetsiem in Franeker. Rika woont zelfs nog even in het eerste kibboetshuis op het Noorderbolwerk 13. Josef arriveert in november 1935. Uit het Nieuw Israëlietisch Weekblad weten we dat zij zich eind augustus 1937 hebben verloofd. Rika zit dan al in Palestina, in Kfar Jedidjah. Jo woont nog in

66 Deze informatie werd ons via André Boers gemaild door Mirjam Bolle uit Israël.

Franeker. Volgens de bewonerslijst laat Rika Nordheim zich op 29 mei 1936 uitschrijven en vertrekt ze naar Amsterdam. Van daaruit zal ze naar Palestina zijn gegaan. Volgens de bewonerslijst verhuist Jo in oktober 1937 naar Amsterdam. Rika en Jo trouwen op 7 april 1938 in Palestina. Omdat we Jo Duner in zowel het eerste als het tweede filmpje van Bramson zien, moet een deel van de tweede film al in 1938 zijn geschoten. In Franeker is Jo Duner de *chazan* (voorzanger) bij religieuze vieringen. In het eerste filmpje galoppeert hij op een ongezadeld paard over het grasveld langs het oude perron van het stationnetje. Hij kijkt stoer in de lens van de camera.[67]

Het liefdesverhaal van Helmuth Wolff en Esther Blok is tragisch. Ook zij leren elkaar in Franeker kennen. Helmuth is er vanaf mei 1939 godsdienstleraar. Esther komt in november 1939. Zij vertrekt binnen een jaar naar Den Haag, waar ze ook vandaan komt. Ook hier kan een beginnende verhouding de reden van vertrek zijn geweest. Uiteindelijk trouwen ze op 22 maart 1943 in Westerbork. Helmuth wordt op 26 maart 1943 in Sobibor vermoord. Esther overleeft de oorlog en emigreert in 1952 naar Israël.

Moshe Heller en Hannah Levy trouwen in Westerbork. Beide zitten bij de laatste groep bewoners van de kibboets die op 21 november 1941 wordt gearresteerd en via Leeuwarden naar Westerbork gaat. Op haar zestiende was Hannah naar Berlijn vertrokken, waar ze als kleuterleidster werd opgeleid. Na Kristallnacht besloot ze naar Israël te vertrekken. Onderweg naar Franeker bezocht zij haar ouders in Hamburg, voor het laatst. In Franeker brengt ze, naar eigen zeggen, een lange en moeilijke tijd door. Maar ze leert er Moshe Heller kennen. Samen bereiden ze hun vertrek naar Palestina voor, waar ze willen trouwen. In Westerbork adviseert de kampcommandant hen te trouwen, om zo samen te kunnen blijven. Ze trouwen maar slagen er niet in om samen te blijven. Hannah overleeft de oorlog, Moshe niet. Moshe overlijdt vlak voor de bevrijding, in maart 1945 in Bergen-Belsen. Hannah staat op de beide filmpjes van Bramson. Moshe helaas op geen van beide, hoewel hij al wel op de kibboets woont wanneer het grootste deel van het tweede filmpje door Bramson daar wordt gemaakt. Het is heel jammer dat Hannah en Moshe niet samen op de film te zien zijn.[68]

Rachel 'Mimi' Brandweiner op de kibboets (filmstill)

Menachem (Erich Israel) Levy (bijnaam Piefke) en Rachel Malvine ('Mimi') Brandweiner zitten ook bij de laatste groep bewoners. Op het moment van de arrestatie in november 1941 is Piefke in Amsterdam aan het herstellen van een ziekte. Rachel wordt opgepakt en gaat naar Westerbork. Piefke en Rachel zijn dan al verloofd. Dit weten we aan de hand van een passage uit het vluchtverhaal van Moritz Schnitzer.[69] Die ontmoet Piefke in

67 In het eerste kibboetsfilmpje is paardrijden het hoofdmotief. Diverse bewoners bestijgen het paard, hier en daar op een hilarisch onhandige manier. De scène is waarschijnlijk een paardrijles. Op de kibboetsiem in Palestina was het paard destijds het gangbare vervoermiddel. Aangezien de hachsjara (opleiding) voorbereidde op emigratie naar Israël waren rijlessen waarschijnlijk een onderdeel van de opleiding.

68 Veel van deze informatie komt uit de beschrijving van Yad Vashem bij de kibboetsfilmpjes.

69 Zie ho. 10.

Amsterdam en Rachel krijgt begin 1942 enkele dagen uitzonderlijk verlof om haar vriend in Amsterdam te bezoeken. Schnitzer probeert haar over te halen niet naar Westerbork terug te gaan. Ze gaat er niet op in. Piefke en zij hebben elkaar waarschijnlijk nooit meer teruggezien. Piefke wordt in de zomer van 1942 opgepakt aan de Frans-Zwitserse grens en op 1 augustus 1942 in Auschwitz vermoord. Ook Rachel wordt naar Auschwitz gedeporteerd. Ze komt er op 30 september 1942 om.

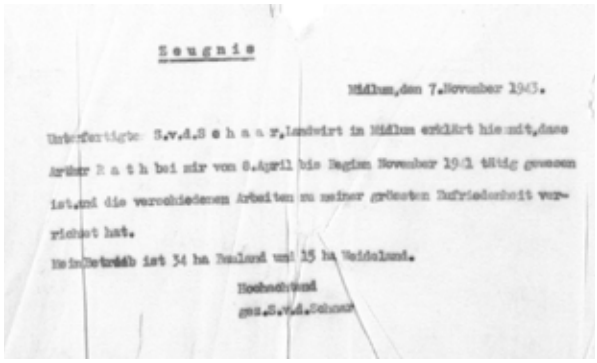
Meir Frijdman (Bar Shalom) en Susi (Shulamit) Katz hebben even op dezelfde kibboets gezeten. Meir woont ruim een half jaar in Franeker en Shulamit is van de kibboets van Beverwijk. Ze hebben elkaar, zoals we eerder zagen, voor hun vertrek met de Dora in Beverwijk leren kennen. Meir en Shulamit vertrekken samen naar Palestina en zijn daar getrouwd.

Tenslotte Benno Freimann. In het volgende hoofdstuk zullen we zien dat hij vanuit een kibboets in Italië naar Franeker is gekomen. Waar hij Margot (Margalieth) Hammelburg uit Nijkerk heeft ontmoet, weten we niet. Zij werkt als verpleegster in het Nederlands-Israëlitisch Oude Mannen- en Vrouwenhuis aan de Nieuwe Kerkstraat 135 in Amsterdam. Ze verloven zich op 11 oktober 1941 in Franeker, een maand voor de overval op de kibboets. Later zijn ze getrouwd, waarschijnlijk in Westerbork, want op 12 januari 1944 wordt daar hun zoon Jechavel geboren. Ze zijn nog acht maanden samen. Margot en Jechavel worden op 19 oktober 1944 in Auschwitz vermoord. De pijn van het gemis moet voor Benno onnoemelijk groot zijn geweest. Hij komt op 18 januari 1945 om in Dachau.

7 Wie waren de boeren?

Uit een artikel in het Nieuwsblad van het Noorden blijkt dat de jongens van de kibboets 's ochtends naar boeren in Herbaijum, Peins, Sexbierum, Hitzum, etc. fietsen. [70] Een van de boeren is Zeinstra uit Herbaijum. Hij komt in het artikel aan het woord.[71] Daar vertelt hij dat hij regelmatig chaloetsiem op zijn bedrijf heeft. Over Benjamin (Benno) Freimann, zijn zesde al, zegt hij. 'Een zeer bruikbare kracht, roemt de boer, alleen het melken beheerscht hij nog niet heelemaal (…) Ze doen goed hun best die jongens.' Freimann, geboren in het Beierse Treuchtlingen, arriveert volgens de bewonerslijst in juni 1940 op de kibboets, maar dit moet dus begin 1939 zijn, en daarom zien we hem ook op het tweede kibboetsfilmpje dat rond 1939 is geschoten. Freimann vertelt hij dat hij 'met een groep lotgenooten twee jaar geleden uit Beieren was uitgeweken.' Ze werken daarna op een kibboets voor pioniers in Italië. Hoewel de omgang met de bevolking daar 'buitengewoon vriendschappelijk' is, betekent de invoering van de Italiaanse rassenwetten dat alle Joodse pioniers het land uit worden gezet. Volgens het artikel zijn er meer 'Italianen' bij boer Zeinstra aan het werk. De bewonerslijst geeft geen duidelijkheid over wie dit geweest kunnen zijn. Freimann zullen we nog tegenkomen in de memoires van Morris Schnitzer. Samen doen zij in de meidagen van 1940 een mislukte poging om de Nederlandse westkust te bereiken in de hoop daar een boot naar Engeland te vinden.

Wie waren de andere boeren? Als we uitgaan van zo'n twintig reguliere bewoners van de kibboets, moeten er gedurende de zeven jaar dat de kibboets heeft bestaan heel wat boeren zijn geweest die hen werk verschaften. Kunnen we hen traceren? En belangrijker, bestaan er nog herinneringen of aandenkens aan de pioniers? Men zou denken van wel. Het waren opvallende figuren in de Noordwesthoek van Friesland. Joden, en dan ook nog grotendeels buitenlandse vluchtelingen. Dat moet opzien hebben gebaard en nieuwsgierigheid gewekt. Wellicht hebben mensen dingen genoteerd of contacten gemaakt die herinneringen oproepen.

Zeugnis

Hilfum, den 7. November 1943.

Unterfertigte S.v.d.S c h a a r, Landwirt in Hilfum erklärt hiermit, dass Arthur R a t h bei mir vom 6. April bis Ende November 1941 tätig gewesen ist, und die verschiedenen Arbeiten zu meiner grössten Zufriedenheit verrichtet hat.

Mein Betrieb ist 34 ha Bauland und 15 ha Weideland.

Hochachtend

gez. S. v. d. Schaar

Referentie boer Van der Schaar, 7-11-1943

Interessante informatie over de boeren, hun omgang met de Joodse arbeiders en het soort werk dat die doen, vinden we in de memoires van Arthur Rath en Morris Schnitzer. Zij noemen enkele namen van boeren. Zo werkt Rath vanaf eind 1939 bij boer Kikstra in Achlum. In de Arthur Rath-collectie[72] treffen we ook een referentie uit 1943 aan van boer

70 Nieuwsblad van het Noorden, 16-02-1939.

71 Nieuwsblad van het Noorden, 16-02-1939. Zeinstra zal later een belangrijke rol spelen bij de ontsnapping van Bram Pach en Moritz Schnitzer na de Duitse overval op de kibboets op 21 november 1941; zie ho. 9

72 De Arthur Rath Collection ligt in de archieven van het Leo Baeck Institute in New York. Het is geheel gedigitaliseerd: https://digifindingaids.cjh.org/?pID=6626220#a1

Van der Schaaf uit Midlum. Die schrijft dat Rath van 8 april tot begin november 1941 bij hem heeft gewerkt 'und die verschiedenen Arbeiten zu meiner grössten Zufrieden verrichtet hat.' Rath zit dan in Zwitserland, waar hij in 1942 vanuit Westerbork heen vlucht. In het najaar van 1943, geïnterneerd in een werkkamp in de Rhône Vallei en met een begin van uitzicht op het einde van de oorlog, oriënteert Rath zich o.a. op een wetenschappelijke, landbouwkundige opleiding. Waarschijnlijk heeft hij daarom een referentie uit Friesland nodig.[73] Ook Morris Schnitzer noemt een van zijn boeren bij naam: boer Van den Berg aan de Harlingerweg net buiten Franeker. Het gaat hier om Petrus van den Berg van boerderij Nieuw Lankum, de latere PZ-boerderij. Otto Zeichner heeft ook bij Van den Berg gewerkt. Hij staat op een foto uit 1941 die we van Rinze van den Berg, een van de zonen van Petrus van den Berg hebben gekregen.[74]

Otto Zeichner bij boer Van den Berg (foto)

In zijn memoires noemt Schnitzer nog twee boerderijen waar hij heeft gewerkt. Eén ervan lokaliseert hij in de buurt van Sexbierum. Dit is waarschijnlijk bij boer Rients Bruinsma op de boerderij bij Liauckamastate, waarvan bekend is dat er chaloetsiem aan het werk waren. Deze boerderij wordt later in de oorlog de thuisbasis van de Sexbierumer knokploeg die in november 1943 door Frans Michon is verraden. De vier verzetsstrijders Lolle Rondaan, Folkert Bergsma, Gerrit Schuil en Gerben Derisé Oswald worden in 1944 door de Duitsers geëxecuteerd.

In een interview met Abraham (Bram) Pach, een van de laatste bewoners, vertelt deze dat 'zijn' boer katholiek was [75] Dit moet Zeinstra uit Herbaijum zijn, de boer die we hiervoor citeerden uit het artikel van het Nieuw Israëlietisch Weekblad. Zeinstra zal op21 november 1941 nog een belangrijke rol spelen bij de ontsnapping van Pach en Schnitzer na de Duitse overval op de kibboets.

73 Het briefje van Van der Schaar is gedateerd op 7 november 1943. Rath zal uiteindelijk een tolkenopleiding in Genève en na de oorlog een opleiding volgen aan het Joods Leraren Instituut in Basel en een studie filosofie aan de Universiteit van Basel.

74 Voor meer informatie over Otto Zeichner en zijn familie, inclusief foto's, zie http://www.neue-heimat-israel.at/home/esther-schuldmann/#

75 De transcriptie van het interview met Pach is online te vinden in de archieven van het Ghetto Fighters House: https://www.gfh.org.il/eng. Ga op de website naar Archive, 'Search the Archive', en zoek op Abraham Pach. Pach is diverse malen geïnterviewd: in het Duits (1957), Nederlands (1988) en Hebreeuws (1969, 1987, 1989). Van deze interviews zijn transcripties gemaakt. We gebruiken voor dit artikel alleen gegevens uit het Nederlandse interview.

8 Memoires van overlevenden

'A fool's paradise'

Online research bracht ons bij egodocumenten van Rath[76], Schnitzer[77] en Pach, in dezelfde periode bewoners van de kibboets. Rath en Schnitzer van eind 1939 tot de ontruiming op 21 november 1941 en Pach van de zomer 1941 tot de ontruiming. Bij Rath en Schnitzer betreft het gedetailleerde memoires waarin zij hun jeugd beschrijven, hun leven tijdens de oorlog en hun vlucht voor de nazi's. Zij vertellen ook over hun Franeker periode. Helaas ontbreekt er in de autobiografie van Rath anderhalf jaar (zomer 1940-voorjaar 1942), zodat we bij hem niets lezen over het belangrijke jaar 1941. Rath pakt de draad van zijn verhaal weer op in april-mei 1942, wanneer hij met zijn Franeker kibboetsvrienden al enkele maanden in Westerbork zit.[78] De informatie van Pach komt uit een interview dat in 1988 met hem werd gehouden.

Samen met de filmpjes van Bramson vertellen de memoires van Rath en Schnitzer en het interview met Pach het leven op de kibboets van binnenuit en delen ze de ervaringen van de chaloetsiem op de boerderijen. Het verhaal van Morris Schnitzer is het langst. Als zeventienjarige arriveert hij in december 1939 op de kibboets. Met veel moed en geluk ontsnapt hij aan de Duitsers en komt na een lange vlucht uiteindelijk in Canada terecht. Schnitzer heeft zijn Franeker periode gedetailleerd beschreven, met scherpte en ook humor. Zijn verhaal geeft bepaald geen arcadisch beeld van het boerenleven in Friesland. Het is een grimmig portret dat hij tekent van de stugheid en onvriendelijkheid die hij op de boerderijen ontmoette. Na de opgetogen krantenpassages over de kibboets waaruit we eerder in dit artikel citeerden, zien we nu een ander perspectief. Het relaas van Schnitzer is daarom heel waardevol.

Hetzelfde geldt voor de autobiografie van Arthur Rath. Hij arriveert een maand eerder dan Schnitzer in Franeker, blijft evenals hij tot het eind, wordt in november 1941 met de groep opgepakt en ontvlucht kamp Westerbork in mei, juni 1942, aangemoedigd door met name zijn zus Bianca, 'who was the driving force in mapping out the escape plan.'[79] Met veel moeite en een tijdelijke onderbreking in Marseille lukt het vader, moeder, broer en zus Rath om Zwitserland te bereiken, waar de mannen in diverse internerings- en werkkampen voor Joodse vluchtelingen verblijven en moeder en dochter in Zürich wonen.

76 *The Autobiography of Arthur Rath*. Uit: Arthur Rath Collection, AR25162.

77 Morris Schnitzer, *My Three Selves*, Lugus Publications, Toronto, 2002; https://carleton.ca/jewishstudies/archive/three-selves-memoir-morris-schnitzer/

78 Naar aanleiding van het ontbrekende jaar in de autobiografie van Rath hebben we contact gezocht met Michael Simonson, archivaris van het Leo Baeck Institute, waar de autobiografie van Rath wordt bewaard. Simonson bevestigde ons dat de omissie geen vergissing is in de digitale kopie maar ook ontbreekt in het origineel van deel. Hij mailde ons het volgende: 'I knew Arthur personally and he had a hard time actually speaking about the war. I think when he tried to write it down, he did the best he could, but you are correct that, in the end, this part isn't very clear. I used to sometimes ask if he wanted to be interviewed, which I thought would be a very valuable thing to do, but he always said he wasn't up to remembering it, as it kept him awake at night. I also wish now that he had written down more about this time period, for example dates and such.'

79 Rath, 22.

In het interview met Pach komt zijn kibboetsperiode in Franeker maar kort ter sprake. Hij heeft er ook maar enkele maanden gewoond. Toch geeft het interview belangrijke informatie, met name over de dag van de Duitse overval op de kibboets, Schnitzer zijn ontsnapping en de onderduik van Schnitzer en Pach bij een boer in de omgeving van Franeker en hun vlucht enkele dagen later naar Amsterdam.

Rath en Schnitzer hebben elkaar goed gekend. Rath is drie jaar ouder dan Schnitzer. Schnitzer beschrijft Rath als een soort oudere broer. Rath vangt hem op, spreekt hem moed in en hij plaagt hem en maakt grapjes. Beide jongens komen uit een vergelijkbaar milieu. Ze groeien op in een religieus middenstandsgezin, in een Westfaalse stad niet ver van de Nederlandse grens; Rath in Essen, Schnitzer in Bochum. Beide gezinnen hebben connecties met de religieus-zionistische beweging. Zowel Rath als Schnitzer volgen (een deel van) hun gymnasiumopleiding in een verre stad. Schnitzer vertrekt na problemen met niet-Joodse klasgenoten naar een Joods gymnasium in Berlijn. Rath volgt zijn hele middelbare school periode in Amberg, Beieren. Ook hij belandt uiteindelijk in een Duitse metropool, Hamburg, waar hij na de Yeshiva in Frankfurt am Main filosofie gaat studeren. In deze grote steden voelen ze zich thuis en hebben ze relatief weinig last van het opkomende antisemitisme in Duitsland. Maar in 1938 worden ze wakker uit hun cocon en komen tot ontdekking dat hun oude wereld in elkaar is gestort. Rath beschrijft het zo:

> 'The tendency was to swallow hard and then go on with life. Besides, the anonymity of the big city, and the open-mindedness of the population somehow dulled the impact of the anti-Jewish legislation. It appears then (and seen in hindsight) I was living in a fool's paradise.'[80]

In augustus 1938, enkele maanden voor Kristallnacht, wordt Rath door zijn ouders teruggeroepen naar Essen. Ze willen dat hij naar Nederland vlucht. Enkele weken later zullen zij dan met zijn zus Bianca volgen. Rath steekt illegaal de grens over en wordt in Nederland inderdaad herenigd met zijn ouders. De vlucht van het gezin Rath is een ultieme poging om vanuit Nederland alsnog Palestina te bereiken. De beide oudste kinderen, Julius (Uri) en Gerda (Dora), zijn in 1936 al naar Palestina vertrokken. Julius is van maart tot juli 1936 zelfs nog even student op de kibboets in Franeker. Na maandenlange omzwervingen belandt het gezin Rath in 1939 als illegale Duitse vluchtelingen in het dan pas ingerichte kamp Westerbork. Arthur Rath:

> 'The task of newcomers was to build a large camp for all the refugees that had crossed the Dutch borders illegally [...] I must have been one of the early draftees as I was assigned #58.'[81]

Schnitzer maakt Kristallnacht mee in Berlijn. Hij gaat onmiddellijk terug naar huis in Bochum, wordt daar opgepakt en zit vier weken in hechtenis. Zijn vader zit in concentratiekamp Sachsenhausen. Als zijn vader vrijkomt, sturen zijn ouders hem onmiddellijk naar Nederland. Zijn moeder heeft geregeld dat hij bij een officieel kindertransport naar Nederland zit. Schnitzer zal zijn ouders en zijn broertje niet terugzien. Kort na zijn vertrek worden ze gedwongen in het getto van Dortmund te wonen.

80 Rath, 14.
81 Rath, 18. Westerbork was toen nog een Joods vluchtelingenkamp onder Nederlands commando.

In 1942 worden ze naar kampen in het oosten gedeporteerd en vermoord. Het kindertransport van Schnitzer maakt een lange, deprimerende weg langs verwaarloosde panden die als tijdelijke opvanghuizen dienen. De kinderen worden van hot naar her gesleept. Zijn relaas is ontluisterend. Uiteindelijk krijgt hij contact met Dath Waärets in Amsterdam. De familie Schnitzer was in Bochum al aangesloten bij de mizrachisch-zionistische beweging in Gelsenkirchen en in Berlijn was hijzelf een tijdje secretaris van *Brith Hanoar*, de jeugdafdeling van de mizrachistische beweging *Bachad (Brith Chalutzim Datiim)*. Schnitzer is dus een jonge zionist en ziet een verblijf op een kibboets in Nederland als een uitgelezen kans om aan het cynische vluchtelingenspel van de Nederlandse overheid te ontsnappen. Hij wordt aangenomen op de kibboets in Franeker en zodra hij vrij van tbc is, vertrekt hij naar Friesland. Hij is alleen en beproeft zijn geluk. Zijn start in Franeker is een heel andere dan die van Rath. Diens verblijf in Franeker wordt door zijn vader geregeld. Die ziet zijn zoon liefst zo snel mogelijk vertrekken uit vluchtelingenkamp Westerbork en regelt bij Dath Waärets tegen een aangepaste vergoeding (de familie Rath is bijna alles kwijt) een plek voor zijn zoon op de kibboets in Franeker.[82]

Zo arriveren de beide gymnasiasten Schnitzer en Rath eind 1939 in een bar koude en desolate uithoek van Nederland. Franeker? Nooit van gehoord. Allebei vertellen ze dat ze absoluut niet waren toegerust op het harde boerenleven in Friesland. Ze hebben het allebei zwaar, met name in het begin. De lange dagen, die 's ochtends om half vier beginnen met een fietstocht naar de boer; het lichamelijke werk; het sobere en karige eten dat ook nog eens koosjer moest zijn (en dus problematisch was op hun stageadressen); het arbeidsethos van de idealistische chaloetsiem, waar Rath volgens eigen zeggen mee in conflict komt. Moritz (Moshe) is met zijn zeventien jaar de zionistisch gedreven benjamin van de kibboets, Arthur (Aaron) de meer onverschillige, soms ook de opstandige. Tijd voor acclimatiseren hebben ze niet. Ze worden meteen voor de leeuwen gegooid. Of zoals Eve Schnitzer het in de inleiding bij haar vaders memoires grappig typeert: 'It was Berlin boy meets the Spartans.'[83]

Ook Bram Pach ontmoet in 1939 de Spartanen, eerst die van Beverwijk en twee jaar later de Friese. In het interview vertelt hij dat hij in 1923 in Amsterdam is geboren en daar ook opgroeide. Al op zijn vijftiende (misschien zijn zestiende) gaat hij op hachsjara naar de kibboets in Beverwijk. Volgens de statuten van Dath Waärets is hij eigenlijk te jong, maar zijn volhardende oom les Spangenthal, voorzitter van de organisatie, regelt zijn toelating op grond van speciale omstandigheden thuis. Pach zegt dat hij uit een vrij, socialistisch gezin komt, SDAP. Zijn ouders waren niet erg bezig met het zionisme. 'Ik ben zelf pas tot het Zionut (Ned. Zionisme) gekomen toen ik een jaar of twaalf was. Ongeveer twaalf, dertien.'[84] Begin 1939 vertrekt hij naar Beverwijk. Daar ziet hij een groep chaloetsiem uit Italië binnenkomen die vanwege anti-Joodse wetgeving het land heeft moeten verlaten.

82 Rath, 18.
83 Schnitzer, voorwoord.
84 Pach, 1.

De groep bestaat hoofdzakelijk uit Oost-Europese Joden: Polen, Litouwers en Hongaren.[85] Nadat Beverwijk wordt geëvacueerd omdat de Duitsers geen Joden in het kustgebied willen hebben, worden de meeste bewoners door het bestuur overgeplaatst naar een nieuwe kibboets in Laag-Keppel in de Achterhoek. De jonge Pach belandt echter in Franeker en woont daar tot de ontruiming op 21 november 1941.

'Stadsjongens onder de Spartanen'

Op een troosteloze novemberavond in 1939 komt Arthur Rath met de trein vanuit Westerbork aan 'at the godforsaken railroad station in Franeker at darkness.'[86] Schnitzer beschrijft het oord waar hij een maand later terecht komt in even treurige bewoordingen: 'This was an isolated region of Holland, with its own marked dialect and its own distinctive character. The land is very flat and close to the sea, a windy lonely landscape.'[87] Rath wordt door Moshe Heller van de trein gehaald, 'whom I soon came to respect for his intelligence and his wit.'[88] Heller brengt hem naar zijn nieuwe thuis.[89]

'To make room for about 20 young people of both sexes required some ingenuity considering that space was extremely limited. I recall that 10 of us had to share a room not much larger than the size of a normal living room, and to accommodate that number, beds were arranged on top of each other with minimum space left for storage of our belongings.'[90]

Schnitzer noemt een aantal van vijfentwintig bewoners; vijftien jongens en tien meisjes. Hij beschrijft de inrichting van het stationsgebouwtje wat gedetailleerder.

'We all lived together in one building. Our house was the former train station of Franeker; the tracks had been removed and the place had been vacant until we came. Our organization adapted it for our use: the ticket office became the kitchen and the waiting room a boys' dormitory, while the girls slept in a room upstairs.'[91]

85 Pach, 1 en 3. Pach noemt enkele namen: Shmuel Kiekerman, Shmuel Pommeranz, ene Friedman, een Benjabie of Benjamien en Gideon Mayer; al met al een groep van 10, 12 mensen. In verband met Beverwijk noemt Pach ook Harry Asscher (p.3), die ook op de bewonerslijst van de kibboets in Franeker staat (Hartog Asscher) en daar van juni 1935 tot november 1936 woont om vervolgens naar Beverwijk te vertrekken. Volgens Pach was Asscher degene die de kibboets van Beverwijk na een noodlijdende periode weer op poten zette (p. 3). Asscher komt later in het interview nog weer ter sprake. Hij zit dan bij de Westerweelgroep en helpt Pach Nederland in april 1944 te ontvluchten (p. 10-12). De interviewster vraagt door over Kiekerman, 'waar we niets over hebben, en dat was een persoonlijkheid' (p.2), waarna Pach hem vrij uitgebreid beschrijft. Kiekerman was een geleerde jongen, die van een yeshiva in Hongarije kwam. Hij gaf in Beverwijk *shiurum* (lessen) op verschillende gebieden. Ze waren 'outstanding', vermeldt Pach.

86 Rath, 18.

87 Schnitzer, 34.

88 Rath, 18.

89 Schnitzer noemt Moishe Heller ook. Hij blijkt een verre neef van moeders kant te zijn. 'When I discovered that Moishe Heller was related to my mother, he took some interest in me. He too encouraged me and helped me to persevere. "You know, it's tough for all of us," he said.' Schnitzer, 37.

90 Rath, 18-19.

91 Schnitzer, 34.

Over het dagelijks reilen en zeilen in de kibboets vinden we bij Rath een mooie passage:

> ‘Since our commune was based on the principles of equal sharing, all our material needs were, as a matter of principle, taken care of, while on the other hand housekeeping duties were rotated. Three or four girls (famkes) were responsible for household duties such as cooking, ironing, mending clothes, etc. Their living quarters in the attic were not much more comfortable than ours but they were, by and large, a rather cheerful bunch of girls.’[92]

Bij Schnitzer vinden we dat enkele meisjes leerling-tuinders zijn bij een bedrijf in de buurt. ‘Most of the girls worked in the house; a few were apprentice gardeners with a horticulturist. The boys worked on the farms.’ Op de filmbeelden van Bramson zien we dit bevestigd. Twee jonge vrouwen werken in een tuin. Deze tuin behoort bij het tuinen- en kassenterrein dat achter de kibboets aan weerszijden van het spoor en de sloot lag, deels op het terrein van de suikerfabriek. Zowel het ketelhuis als de kassen behoorden bij het landbouwproject van Groot Lankum. Jacob Bramson en hoofd kweker/gardenier Jurjen Knol regelden dat de chaloetsiem daar werkervaring konden opdoen. Knol staat waarschijnlijk ook op de kibboetsfilm.

In hun beschrijving van hun Franeker periode komen Rath en Schnitzer al gauw te spreken over het voornaamste doel van hun verblijf op de kibboets: het werk op de boerderij. ‘Our organization leaders demanded that we train hard, grow tough and learn to be skilled farmers from the Friesians.’[93] Het feit dat het eind 1939 al bijna onmogelijk is om naar

Twee chaloetsiem aan het werk op de tuinen van Groot Lankum (filmstill)

Palestina te emigreren, heeft blijkbaar geen invloed op de spirit van de chaloetsiem: ‘An ideological glorification of labor affected us, too,’ schrijft Schnitzer. ‘Zionist groups exalted manual labor, reversing the centuries-long trend of Jews as merchants and scholars.’[94]

Rath beschrijft hoe zijn stage twee dagen na aankomst op de kibboets een glorieus begin kent:

> ‘A day or two after I had been introduced to my comrades in Franeker, I was fitted out with an overall, a cap, and a pair of wooden clogs (klompen) which I never could get used to.’[95]

De stage bij de boeren wordt zeer serieus genomen. De chaloetsiem draaien volledig mee op de boerderij. ‘s Ochtends om half vier stappen ze op de fiets. Sommigen hebben geluk met een boer in de buurt, anderen moeten tien kilometer of nog verder fietsen. ‘Misery is it when you step down on your pedals to overcome the force of the wind and don’t seem to make any headway.’[96] Schnitzer beschrijft een witte hel. Het sneeuwt

92 Rath, 19.
93 Schnitzer, 34.
94 Schnitzer, 36.
95 Rath, 19.
96 Rath, 19.

in Friesland, zegt hij, en vaak kan hij niet zien waar de weg loopt, zodat hij bijna elke dag in een 'icy ditch' belandt. 'I couldn't really tell where a road was and where a ditch.'[97]

'The whole endeavor was ridiculous. I was sorry I had undertaken the training. But I had no alternative: if I had quit, I would have been interned again. I was only set free to work on the hachshara.'[98]

En als je dan, zoals Schnitzer, ook nog pech hebt met de boer bij wie je te werk gesteld bent, wordt het leven behoorlijk ondragelijk. De schets van zijn verblijf op met name de eerste boerderij, is snoeihard.

'And suddenly I was thrown into a grind of hard physical labor with people who seldom talked to me. Even when they spoke […] They always called me Jod, or Jew; they never called me by name. They had no respect for me. They were very narrow people who weren't at all accustomed to strangers. They disliked the Dutch. And we were Jews, urban Jews. They didn't know what to make of us: they seemed to think we were demons or some other weird creatures. We worked for them for a pittance; they compromised on that. They had dirt cheap labor and we had our 'training.' They never made us feel at home. They seemed generally ill-tempered and nasty. It was difficult to gain the Friesians' confidence but once we did, they became somewhat more friendly toward us. They were not really willing to teach us, though this varied with each farmer: some were more patient than others […] I never entered the farmer's house; I was relegated to the stable […] I never saw the kitchen or the inside of the house. I was strictly a farmhand. Even the other farmhands were contemptuous of me at first because they couldn't figure out who or what I was. But after a while I got friendly with some of them. The farmers, however, never invited me into their homes. I never got anything from them, not even a kind word. Each day I brought my own bread and my own thermos bottle. I was paid about two dollars a week. It was a rough life – but at least a peaceful one.'[99]

Rath heeft meer geluk. Hij werkt bij Kikstra uit Achlum en hij beschrijft de boer en boerin als hartelijke mensen.

'To say that the winter of 1939/40 was rough on me would be an understatement. I was neither physically nor mentally prepared for farming, let alone farming in Friesland. Mr. Kikstra could have made life tough for me, however he showed a surprising empathy for this struggling, out-of-place individual by not over-burdening me with tasks he knew I wasn't fit to handle.'

Daarna volgt een schets van het boerenwerk, waar Rath met name uitweidt over het melken in de stal of op het land en komisch vertelt over het 'stront kroadzjen': het kruien van de koeienstront uit de grupstal naar de 'dongbult' (mesthoop), of eigenlijk bij de mesthoop op. Rath geeft eveneens een uitgebreide typering van de knecht van Kikstra. En ook de boerin passeert de revue. Ze is vriendelijk en behulpzaam, maar de Joodse spijswetten verhinderen dat ze haar Joodse knecht een voedzame lunch kan voorzetten:

'The farmer's wife, more urbane than the typical country bumpkin, would have been willing to provide a lunch for me but dietary laws forbade me to partake in what most likely would have been a tastier meal.'[100]

Eten is een probleem. Koosjer vlees is nauwelijks voorradig, het moet uit Amsterdam komen. De maaltijden uit de keuken van de kibboets zijn mager. Alleen op sabbat kunnen

97 Schnitzer, 35.
98 Schnitzer, 36.
99 Schnitzer, 35, 36, 38.
100 Rath, 20.

de chaloetsiem genieten van 'more copious, varied meals (although meatless)'.[101] Soms nemen ze het risico om wat pootaardappelen onder de overall mee naar de kibboets te smokkelen, 'although we had been warned that being caught in the act of stealing from the farm would have serious consequences.'[102] Maar er zijn ook cadeautjes:

'Far more nourishing and tasty were the occasional packages we received from anonymous sponsors in Amsterdam. Cheese, sardines, and even chocolate were, in my eyes, gifts from heaven. I hoarded the gifts in my locker, trying to make them last for weeks.'[103]

Ook Schnitzer merkt op dat een gebrek aan voedzaam eten een probleem is:

'We ate only kosher meat and received provisions from Amsterdam every week. However, we never had enough to satisfy the appetites of young people employed in heavy labor. I was hungry much of the time. But no doubt about it, I was getting tougher.'[104]

De regel op de kibboets is inmiddels dat je één jaar bij een boer blijft en dan rouleert. Schnitzer verhuist in 1940 naar een boerderij bij Sexbierum, dat zoals eerder vermeldt waarschijnlijk Liauckamastate is. Het is nog verder fietsen maar de mensen zijn vriendelijk en het werk is afwisselend; hij maakt kennis met de aardappelteelt en leert met paarden werken. Bij Van den Berg, zijn derde boer, heeft hij het helemaal voor elkaar. Het is boerderij Nieuw Lankum, die vlakbij de kibboets net voorbij Groot Lankum aan de Harlingerweg ligt. Schnitzer beschrijft Petrus van den Berg als 'fair minded', en het werk is mooi om te doen. Inmiddels is Schnitzer een gestaalde boerenarbeider en naar eigen zeggen een 'excellent milker' geworden. De tijd is voorbij dat Arthur Rath hem moed moet inspreken en elke dag de breedte van zijn schouders opmeet:

'"Your shoulders are already broader than they were yesterday! You get stronger when you work. [...] Every day you get stronger. I know it from myself." And he'd display his muscles. He always made me feel better.'[105]

Wellicht dankt Schnitzer de mentale kracht, die hij eind 1941 hard nodig heeft voor zijn moedige vlucht, mede aan zijn vriend Arthur Rath.

'Beset by doubts and discontent'. Leven in een kleine gemeenschap

Om zich te handhaven in de kleine, afgesloten gemeenschap van de kibboets lijken Rath en Schnitzer een verschillende aanpak te hebben gekozen. Beide zijn sociaal ingesteld en maken gemakkelijk vrienden. Maar Rath lijkt nogal wat reserves te hebben tegenover het zionistische ideaal van de kibboets. Hij mist de persoonlijke commitment 'to the cause' en is kritisch, hier en daar bijtend. Bovendien haat hij het gebrek aan privacy en raakt hij teleurgesteld ('frustrated') in zijn pogingen om met zijn vrouwelijke huisgenoten te 'connecten'.

101 Rath, 20.
102 Rath, 22.
103 Rath, 22.
104 Schnitzer, 37.
105 Schnitzer, 37.

‘Beset by doubts and discontent, I became easy prey to the constant disgruntlement of a young man from Westphalia and I soon found fault with some of the policies of the leadership of the Hachshara pursued, though I myself was not willing or was not able to come up with constructive suggestions.’[106]

Schnitzer vertelt dat hij een bijzondere klik heeft met de rabbi van de kibboets, Yehoshua Wolff.

‘He gave shiurim, or lessons, and I was a very good student: he liked me because I was the most intellectual in the group. Yehoshua Wolf was a man who had two left hands. He couldn’t do any manual work passably so he spent his time studying. As a result he was ridiculed by some of our members, but I respected him. To me he was a learned man with a great reservoir of knowledge.’[107]

Arthur Rath (foto)

Verderop in zijn verhaal, als Schnitzer de jaren 1940-1941 beschrijft, komt hij terug op rabbi Wolff. ‘Besides working and learning how to farm, I took all the courses in religion offered by Rabbi Wolf in the evenings.’ Ze studeren samen Misjna, Talmoed en Joodse geschiedenis. Op sabbat bespreken ze de bijbelpassage van die week. ‘Rabbi Wolf was a gifted teacher and, because of his association with us, I had a rare opportunity to learn.’

Als Rath zijn studententijd beschrijft, laat hij blijken dat hij niet een erg gemotiveerde yeshiva-student was en dat hij de opleiding vooral volgt omdat zijn vader graag wil dat hij rabbijn wordt. Daarom is het misschien niet zo verwonderlijk dat in zijn verhaal de lessen van rabbi Wolff ongenoemd blijven. Rath zoekt zijn intellectuele bevrediging elders, ten minste als hij vrij is. Na een zware werkdag ‘I was only too glad to rest my weary bones and except for Friday night and the eve of holidays I, like all my mates, quickly took to bed.’ Maar op vrijdagmiddagen haast hij zich naar de bibliotheek in Franeker om de boeken te halen die de bibliothecaresse, ‘a broad-minded Frisian lady’ voor hem heeft klaargezet.[108]

106 Rath, 21. Het is onduidelijk wie de ‘young man from Westphalia’ is, maar het kan goed zijn dat dit Schnitzer is. Immers, Schnitzer beleeft een erg moeilijk eerste jaar op de kibboets (zie eerder). In dat geval hebben Schnitzer en Rath verschillende interpretaties van hun onderlinge relatie: waar Schnitzer Rath ziet als een plagerige vriend die hem opbeurt, ziet Rath Schnitzer als lastpak: ontevreden en humeurig.

107 Schnitzer, 36.

108 Gaat het hier om de Franeker bibliothecaresse Annie Prummel of om één van haar voorgangers?

Rath verslindt de romans van Theun de Vries, 'the foremost Frisian author and one of the masters of European and American literature', en andere wereldliteratuur, inclusief Duitse schrijvers die door de nazi's in de ban zijn gedaan: Zweig, Wasserman en Werfel. 'They made me temporarily forget unhappiness.'[109]

Toch is het opmerkelijk dat Rath de rabbi van de kibboets niet één keer noemt in zijn autobiografie. Hoort hij bij de groep die, volgens Schnitzer onterecht, Wolff ridiculiseren? Dat is niet onmogelijk. Rath geeft er op andere plaatsen in zijn autobiografie blijk van dat hij de meeste leraren dodelijk saai vond en vaak een hekel aan ze had, ook later tijdens zijn opleiding in Zwitserland. Hoe het ook zij, Rath is Yehoshua Wolff nooit vergeten. In een los briefje dat elders in zijn archief op het Leo Baeck Instituut wordt bewaard, spreekt Rath liefdevol en met schuldgevoel over zijn Franeker huisgenoten:

> 'while my dear comrades were exterminated in the bloom of their lives. How can I ever erase from my memory the image of these young, vigorous men and women, Yehoshua, Zvi, Moshe, Rachel, who had so much to look forward to and who [...] innocent victims of an inhumane regime. While I was given a chance to make something out of my life, a gift I never thought I deserved.'[110]

Rabbi Yehoshua Wolff binnen aan het werk op de kibboets (filmstill) + foto Rabbi Yehoshua Wolff

109 Rath, 20-21. Ook elders in zijn autobiografie geeft Rath blijk van zijn speciale belangstelling voor literatuur. Na de oorlog volgt hij in de Verenigde Staen de School of Library and Information Science aan Simmons University in Boston. Hij wordt bibliothecaris, eerst kort aan de Brandeis University in Waltham/Boston en daarna voor de rest van zijn carrière aan de Queens Public Library in New York City. In 1951 trouwt hij met Harriet Chersky, zijn supervisor bij de bibliotheek in Queens. We zijn Michael Simonson, archivaris van het Leo Baeck Institute in New York, zeer erkentelijk voor deze informatie. Rath was na zijn pensionering bijna dertig jaar vrijwilliger bij het Leo Baeck Institute, waarvan twintig onder de supervisie van Simonson. Zijn persoonlijk archief ligt er ook, met onder andere de gedichten die hij schreef. Rath overleed in 2017.

110 Zvi is wellicht Walter Goldschmidt, Otto Zeichner of Isidor Malz, Moshe moet Moshe Heller zijn en Rachel is (Rachel) Malvine (Mimi) Brandweiner. Michael Simonson, archivaris van het Leo Baeck Institute, heeft Arthur Rath goed gekend, omdat die vrijwilliger was bij het instituut. Simonson schreef ons in een email: 'In the last years of his life he had become more open to telling his story (certain parts of it, anyways) and letting people more into his experiences during the war. His war guilt really revolved around those he had known in Franeker who didn't survive.'

In zijn autobiografie noemt Rath ook opperrabbijn Levisson, in positieve zin:

> 'The Opper Rabijn (chief rabbi) of Friesland, Menheer Levinson, a wisp of a man with a Jewish neshoma (soul) found time amid his many duties to drop in to have a chat with us.'[111]

Rath plaatst Levisson als het ware tegenover 'a doctor by the name of Bramson who showed little interest in our enterprise.' Dit is een raadselachtige opmerking, want we kennen Bramson juist als zeer betrokken bij de kibboets. Deze betrokkenheid wordt bevestigd in een passage bij Schnitzer. Deze noemt Bramson in verband met de viering van de sabbat.

> 'Our *Shabbat*, or Sabbath, services on Friday evenings and Saturdays were very pleasant and informal. Often we were joined by a Jewish psychiatrist from the psychiatric hospital in Franeker. When he was obligated to say *kaddish*, the mourner's prayer for the dead, we congregated at his home on the Voorstraat in the centre of Franeker.'[112]

Hoe moeten we Rath zijn opmerking over Bramson duiden? Hoe dan ook heeft hij de aanwezigheid van Bramson tijdens sabbatvieringen op de kibboets anders ervaren dan Schnitzer. Wellicht lagen Rath en Bramson elkaar niet. Maar er kan ook een andere element meespelen. Begin 1941 verhuist de familie Bramson naar Wildervank. De periode waar Rath over spreekt betreft het jaar 1940, want Rath arriveert eind 1939 pas in Franeker. Het is goed mogelijk dat in de loop van 1940 Bramson zich behoedzamer begint op te stellen tegenover de kibboets en zijn bewoners, omdat hij weet dat dit zijn baan bij het PZ in gevaar kan brengen. Mocht dat het geval zijn, dan heeft het hem helaas niet geholpen. Bramson wordt uit zijn functie ontheven. Op 12 maart 1941 stellen Burgemeester en Wethouders de raad van Franekeradeel voor om derde geneesheer Schraagen als tweede geneesheer te benoemen, wat de raad op 14 maart accordeert. Schnitzer noch Rath vermelden het ontslag van Bramson. Wellicht had de ontbrekende periode in de memoires van Rath nog licht kunnen werpen op diens harde oordeel over Bramson en zijn zwijgen over rabbi Wolff.

Waar Rath en Schnitzer dus sterk overeenkomen in hun beschrijvingen van de heftigheid van het boerenwerk, de barheid van het Friese landschap en de hoogwaardigheid van het Friese boeren-bedrijf, verschillen ze sterk waar het gaat om hun gevoel bij het gemeenschapsleven in de kibboets. Rath ergert zich aan de groepsdruk, de regels van de kibboets en het fanatisme van sommige zionisten. Schnitzer spreekt zich nergens negatief uit over de gemeenschap. Ondanks zijn weerzin tegen het boerenwerk in het eerste jaar, lijkt hij zich op de kibboets goed thuis te voelen. Toch laat hij zich tweemaal kritisch uit over zijn huisgenoten: over hoe een deel van hen rabbi Wolff beoordeelt en over hun naïviteit als het gaat om de bedoelingen van de Duitsers. Illustratief voor dit laatste is zijn impulsieve reactie op de inval van de Duitsers in de meidagen van 1940. Schnitzer wil onmiddellijk vertrekken en de kust proberen te bereiken om naar Engeland te vluchten. Neef Moshe Heller reageert afwijzend:

111 Rath, 21.
112 Schnitzer, 39.

‘He was a cautious man who tried to plan every move carefully [...] Most of the others in our group, especially the Dutch, were cool to my proposal. They didn’t know what the Nazis were like.’[113]

Alleen Benno Jacobs, die de eerder genoemde Benno Freimann moet zijn,[114] laat zich door Schnitzer overhalen om mee te gaan. De twee pakken de fiets en vertrekken hals over kop, zonder eten en papieren. Het is het begin van een hachelijk avontuur dat leest als een spannend jongensboek, maar Engelandvaarder worden ze niet. Tien dagen later zijn ze terug op de kibboets. Hun medebewoners halen de schouders op. Waarschijnlijk geloven ze maar half wat de twee hebben meegemaakt. ‘Nothing had happened to them,’ besluit Schnitzer dit hoofdstuk dubbelzinnig.[115]

113 Schnitzer, 40.

114 Benno Jacobs staat niet vermeld op de bewonerslijst van Van der Heide. Schnitzer merkt op dat hij uit ‘Bavaria’ komt. Volgens de lijst kwam Benno Freimann uit Treuchtlingen, Beieren, en woonde hij in dezelfde periode in de kibboets als Schnitzer.

115 Schnitzer, 43.

9 Het einde

Franeker is een Duitse garnizoensstad. Er zijn zo'n duizend Duitse manschappen ingekwartierd. Dat is heel veel op een bevolking van achtduizend. Er worden veel particuliere woningen geconfisqueerd (o.a. twintig aan de Harlingerweg), en ook logementen en andere gebouwen. Ortskommandant Tesch betrekt de villa van de directeur van suikerfabriek Frisia. Het wordt het Duitse hoofdkwartier. De villa staat op de hoek van de Harlingerweg en de Frisiastraat, vlakbij de kibboets.[116] Rath noteert:

> 'A few days later, a battalion of German soldiers marched into Franeker and sequestered one of the finest private homes right behind our dilapidated building to install its local headquarters. So now after having tried to put a safe distance between us and the Nazis, German officers became our next-door neighbors! What an irony!'[117]

Maar het is erger dan ironie, de chaloetsiem zitten in het hol van de leeuw. Franeker is niet alleen garnizoensstad, maar kent in de loop van 1941 meer dan 300 geregistreerde NSB'ers, bijna één op de tien van alle volwassen inwoners. Vroeg of laat moest de kibboets worden ontmanteld, en eerder vroeg. Rath vertelt dat er wel eens een Duitse soldaat langskomt voor een praatje, 'either unaware of or ignoring our racial status'. Hij zoekt er niets achter. Zo nu en dan moet de kibboets rapporteren op het Franeker politiebureau, waar de fanatieke NSB'er Koster de scepter zwaait. Nog geen reden voor zorg zullen de chaloetsiem gedacht hebben. Er is anti-joodse wetgeving, er is antisemitisme en discriminatie – Bramson is begin 1941 uit zijn functie ontheven –, maar de razzia's zijn nog ver weg, de Endlösung is nog niet systematisch uitgedacht en Westerbork nog geen Durchgangslager. Begin november 1941 wordt de situatie dreigender. De bewoners van de kibboets worden gearresteerd en door de SD in Leeuwarden ondervraagd. De beschuldiging luidt: hamsteren, luisteren naar de Engelse radio en zonder vergunning de kibboets verlaten om elders voordrachten te houden. Schnitzer beschrijft het gebeuren:

> 'All of us had to appear there with our visas and passports. The Gestapo examined our papers and asked a number of questions: then they let us go.'

In een onderhoud op 8 november met Ferdinand aus der Fünten, SS-Hauptsturmführer en hoofd van het Centraal Bureau voor Joodse Emigratie, vragen de beide voorzitters van de Joodse Raad, de heren Abraham Asscher en David Cohen om opheldering over deze arrestatie. Ze hebben de lijst van aangetroffen voorraden op de kibboets gezien en volgens hen is de voorraad niet te groot voor een groep van twintig mensen. Aus der Fünten geeft uiteraard niet toe en beweert dat er een voorraad onder een hoop lompen verborgen was, waarvan

116 De oorlogsjaren in Franeker zijn o.a. beschreven door Tjerk Miedema (2013). Over de kibboets spreekt Miedema nauwelijks en wat hij zegt over de deportatie van de bewoners naar Westerbork is foutief. Hij noteert dat het om 'een groep joodse jongeren met Duits paspoort' gaat die geruisloos verdwijnt (Miedema, p.2). De groep was veel gemêleerder dan alleen Duitse jongeren, er zaten ook Nederlandse jongeren tussen. En de verdwijning was niet bepaald geruisloos, er was sprake van een brute overval met veel kabaal, die de hele middag duurde, zoals we verderop bij Schnitzer zullen lezen. https://www.tjerkmiedema.nl/artikelen_franeker/Franeker_in_de_Oorlogsjaren_40-45.pdf

117 Rath, 21.

bovendien veel bedorven was. Hij herhaalt het punt van de Engelse radio en het houden van voordrachten buiten de kibboets zonder toestemming. Het lijkt allemaal met een sisser af te lopen, de chaloetsiem mogen naar huis. Maar de arrestatie blijkt het begin van het einde. De Duitsers hebben nu een goed excuus om de kibboets te ontmantelen en twee weken later in de middag van 21 november volgt de Duitse inval. Alle aanwezige bewoners worden gearresteerd en naar de Blokhuispoort in Leeuwarden overgebracht en van daaruit naar Westerbork.

Het is heel belangrijk dat we met Schnitzer zijn beschrijving van de inval een ooggetuigenverslag hebben. Om er ons een beeld van te vormen zijn we niet afhankelijk van horen en zeggen. Schnitzer beschrijft die dag uitgebreid. 's Ochtends is hij op Nieuw Lankum bij boer Van de Berg met paard en wagen mest aan het uitrijden. 'I was working out in the fields one cloudy day in late 1941, in cool, rainy weather such as we often had in Friesland.'[118] Tijdens het werk gebeurt er iets wat Schnitzer zijn dag anders doet verlopen en hem de kans geeft om later op de dag aan de Duitsers te ontsnappen. De paarden slaan op hol en Schnitzer belandt met wagen en al in de sloot. Het had slecht kunnen aflopen, schrijft hij. Boer Van den Berg reageert niet boos en stuurt de verkleumde en geschrokken Schnitzer naar de kibboets voor droge kleren en om op te warmen. Hij hoeft die dag niet meer terug te komen. Aan het begin van de middag, terwijl Schnitzer onder de wol ligt, vallen de Duitsers en de Franeker politie de kibboets binnen.

'At about two o'clock I woke up. I heard boots, German boots, I realized right away, marching onto the former station platform in front of our house. A small army was assembling there. I thought, "This is it. They've come to pick us up." We'd been wondering why they never bothered us.'[119]

De Duitsers bevelen alle aanwezige bewoners op het perron te gaan staan. 'They lined us up on the platform. We stood there for a couple of hours.' Franeker politieagenten, onder wie politiechef Koster, instrueren de Duitsers wie van de afwezigen op welke boerderij te vinden is. Ze hebben alle namen en locaties paraat.

'The Dutch police were there too. They were helping the Germans by describing the region to them and informing them where all our members worked. They went as far as to fetch some back themselves: in fact, they rounded up quite a few. I was struck then by the close cooperation between the Dutch police in Franeker and the Germans. A lesson to bear in mind.'[120]

Schnitzer heeft niet de gelegenheid gekregen om zich goed aan te kleden en staat te verkleumen. In zijn moedertaal vraagt hij een van de Duitse bewakers of hij warme kleren mag halen. Na enig aandringen krijgt hij permissie. Hij loopt het stationsgebouw in en schiet door een onbewaakte deur aan de achterkant het gebouw uit. 'I simply threw myself out.'[121] De Duitsers merken niets, niemand slaat alarm. 'They expected nothing to happen at the back.' Schnitzer springt in de sloot achter het station, maakt zich zo klein mogelijk en bereikt half wadend en zwemmend door de met riet begroeide sloot het open veld en daarna een groepje huizen

118 Schnitzer, 49.
119 Schnitzer, 49.
120 Schnitzer, 49.
121 Schnitzer, 51. Ab Pach beschrijft de vlucht als volgt: 'toen de Duitsers 's middags zijn gekomen hebben ze wachtposten gezet, alleen achter het bed waar Moshe in lag zagen ze niet dat daar een deur is en door die deur is Moshe er uit gegaan' (Pach, 4)

waar een collega-boerenarbeider woont. Daar staat een groot hondenhok. 'I crept inside and crouched low. It was roomy, for a kennel!'[122]

Het is een levensgevaarlijke actie. Als de Duitsers hem te pakken krijgen, is de kans groot dat ze hem ter plekke doodschieten. Maar de actie is ingegeven door de laatste woorden die zijn vader tegen hem zei toen hij eind 1938 met het kindertransport uit Bochum vertrok: 'Never enter a concentration camp; never put your feet in a concentration camp [...] once you're there, you'll never get out. It's torture.'[123] De waarschuwing kwam voort uit de verschrikkingen die vader Schnitzer in concentratiekamp Sachsenhausen had ervaren.

Het wordt donker. Het is een wonder dat Schnitzer niet wordt gevonden. Misschien gebeurde er iets rond het perron waardoor de bewaker(s) eerst niet in de gaten hadden dat Schnitzer niet warm gekleed terugkwam.[124] Het geluk laat hem niet in de steek. Het lukt hem om huisgenoot Bram Pach te onderscheppen voordat die thuis komt van zijn boerderij. Volgens Schnitzer werkt Pach bij een verre boer en is hij daarom vaak laat thuis. Pach zelf geeft een andere verklaring voor zijn late thuiskomst:

> 'Toen is hij door het land door de terreinen van ons gelopen om te proberen nog jongens te waarschuwen maar allereerst was het al donker, het was al laat en ten tweede hadden lang niet alle boeren telefoon [...*onverstaanbaar*] en het was toen al, ik weet het nooit, of het 1 december 1 november Allerzielen of Allerheiligen is, in ieder geval mijn boer die Katholiek was wat daar niet zo heel erg verspreid [...*onverstaanbaar*] die was dus naar de Kerk zodat ik meer werk had in de stal en later klaar was en [...*onverstaanbaar*] dat ik klaar was ben ik in plaats van over de weg een half uur te fietsen ben ik via de landerijen [...*onverstaanbaar*] dat had precies een kwartier gescheeld en het was stikkedonker en ik zei, zei ik tegen iemand die daar liep: Goeienavond en hij herkende mijn stem'.[125]

Ze gaan terug naar Pach zijn boer. Dit is heel waarschijnlijk boer Zeinstra uit Herbaijum. De familie Zeinstra was namelijk katholiek. Zeinstra brengt hen naar een van zijn arbeiders, bij wie ze zich enkele dagen schuilhouden. Waarschijnlijk was dit Cornelis Brok, Zeinstra zijn vaste arbeider die zelf een kleine tuinderij ten westen van Herbaijum had en daar ook woonde.[126] Het nieuws van de arrestatie gonst rond. Pach vertelt verder:

> 'tot we iemand hebben kunnen [...] naar Franeker gestuurd om te horen of wat daar aan de hand was en toen was alles gesloten en die persoon die heeft ook geïnformeerd via de politie of de Duitsers nog iets doen maar die hebben 2 dagen hebben ze geprobeerd die mensen die daar ontbraken – ze wisten precies wie er ontbraken – te achterhalen, maar dat ging niet'.[127]

122 Schnitzer, 51. Pach vertelt: 'gevlucht en met zijn kleren aan is hij [...] en heeft tot het toen donker werd, tegen een uur of 4 half 5 daar ergens in een [...] in een greppel gelegen' (Pach, 4)
123 Schnitzer, 26.
124 Hier had de ontbrekende periode in de autobiografie van Rath wellicht duidelijkheid kunnen verschaffen.
125 Pach, 4.
126 Pach, 4. Schnitzer merkt op dat Pach bevriend is met deze arbeider. Het 'spultsje' van Cornelis Brok stond bekend als "Lyts Amearika". Het werd in 1968 afgebroken, toen er een nieuwe woning kwam. Dit huis staat nu op de gemeentegrens van Waadhoeke en Harlingen, ten westen van Herbaijum. Het ligt een eind het land in ten noorden van de rijksweg.
127 Pach, 4.

Schnitzer noteert dat hun informant (waarschijnlijk Brok dus) hoort dat hun huisgenoten naar de gevangenis in Leeuwarden zijn afgevoerd. Het blijken er tien te zijn: Isidor Malz, Otto Zeichner,[128] Arthur Rath, Benno Freimann, Hans Martin Cohn, Walter Goldschmidt, Hannah Levy, Adelheid Rothschild, Rachel ('Mimi') Brandweiner en Moshe Heller.[129] De Franeker politie of de Duitsers hebben boer Zeinstra ongetwijfeld gevraagd naar zijn Joodse arbeider Bram Pach. Na enkele dagen lijkt de kust veilig en de beide mannen besluiten om te vertrekken. Schnitzer noemt hiervoor meerdere redenen. Allereerst, ondanks dat ze hun gastheer volledig vertrouwen, zullen ze in deze regio weinig kans hebben: 'since Dutch police were collaborating with the Gestapo [...] we would have been caught eventually in such a tight little community.' Ten tweede, het risico voor hun gastheer is te groot. En ten slotte, waarom zouden ze blijven, 'everything we were linked to was destroyed, nothing was left.'[130] Ze fietsen naar een dorp zuidelijk van Franeker en nemen daar de bus naar Sneek.[131] Pach vertelt dat ze via Lemmer en Enkhuizen naar Amsterdam reizen, maar hij bedoelt waarschijnlijk Stavoren, wat correspondeert met Schnitzer die stelt dat ze 's middags de trein naar Amsterdam nemen.[132] Wonder boven wonder worden ze niet gepakt.

Benno Freimann (foto)

In Amsterdam melden ze zich bij het hoofdkantoor van Dath Waärets, die hen doorsturen naar de Joodse Raad. Daar horen ze dat opperrabbijn Levisson heeft gebeld. De mannen moeten zich melden, anders gaat de rest van de groep naar Westerbork. Schnitzer weigert zonder aarzeling. Hij verwijt de Joodse Raad dat ze druk op hen uitoefenen.

128 Rondom de arrestatie van Otto Zeichner op 21 november 1941 bestaan enige twijfels. Hij staat op de lijst van de tien gearresteerden (zie volgende noot). Maar volgens aantekeningen van Gerard van der Heide is hij op 27 december 1941 bij boer Zijlstra in Hitzum opgepakt. Ook hier zou politiechef Gerrit Koster bij betrokken zijn geweest. Dit verhaal werd Van der Heide in 1995 verteld door mevrouw Zijlstra. Als boerin had ze de arrestatie zelf meegemaakt. Het blijft echter vreemd dat Zeichner gewoon op de lijst van de tien gearresteerden staat, die door de Rijksvreemdelingendienst op 29 november 1941 werd opgesteld. Bovendien vermeldt Joods Monument dat Zeichner half december in Westerbork zit. Wellicht dat het gemeentelijk dossier Landbouwschool en de politierapporten van 21 november, 27 december en 28 februari (ook toen zouden er nog arrestaties zijn verricht) hierover duidelijkheid kunnen verschaffen. Helaas hebben we die in deze coronatijd nog niet kunnen raadplegen.

129 Deze tien namen worden opgesomd op een formulier van de Rijksvreemdelingendienst, ingekomen 29 november 1941, J VII, no. 618/8-V. Het betreft het verslag van een telefoongesprek op 28 november 1941 met Fischer van de Sicherheits Polizei in Leeuwarden: 'In Leeuwarden zijn aangekomen de volgende joodsche vreemdelingen, die door de politie naar Westerbork gebracht moeten worden op 3 of 4 december a.s. De mannen moeten in barak 35, de vrouwen kunnen in een vrouwenbarak.'

130 Schnitzer, 52.

131 Schnitzer, 52; Pach, 4. Waarschijnlijk is dit Tzum, want Schnitzer zegt dat het om een dorp vlakbij Franeker gaat.

132 Schnitzer, 52; Pach, 4.

‘I hissed at him, I’ll tell you something. They have twenty-five of us now. If we give ourselves up, they’ll have twenty-seven. All that you will achieve is only to send two more Jews to Westerbork instead of two less. “Shame! Shame!” he cries. “It’s your duty to stand with your colleagues, to stand side by side with your comrades! Don’t you have any feeling of responsibility?” I shouted back at him, “My responsibility is to save myself! Bram’s responsibility is to save himself! And anyone else that we can. But we can’t save the others! I know the Gestapo. It’s certainly not my responsibility to cooperate with them. By giving ourselves up we’ll achieve nothing, nothing! We would just be helping the Nazis in their filthy work!”’

Hier is een correctie op het verhaal van Schnitzer nodig. De Duitsers wilden de groep arrestanten namelijk direct naar Mauthausen sturen. Rabbijn Levisson bemiddelde om ze naar Westerbork te krijgen. Als Levisson en de Joodse raad druk hebben uitgeoefend op Schnitzer en Pach, dan ging het waarschijnlijk over de dreiging dat de groep naar Mauthausen zou worden gedeporteerd.

Het verhaal van Pach bevestigt Schnitzer zijn herinnering op dit punt slechts deels. Pach vertelt dat ze bij het bureau van de Joodse Centrale voor Beroepsopleiding (JCB) zijn geweest, een onderdeel van de Joodse Raad. Volgens hem wisten ze bij de JCB dat er iets was gebeurd maar niet precies wat en ook niet hoeveel mensen er ontbraken in de groep die was gearresteerd. Over druk die op hen werd uitgeoefend om zich te melden en een ruzie hierover vermeldt Pach niets, sterker nog hij stelt dat JCB direct een verblijfplaats voor hen zocht. Hij vermeldt ook nog dat hij zijn vader daar ontmoette, omdat deze een briefkaart gericht aan zijn zoon retour had gekregen met de stempel ‘onbekend’ en daarom om informatie kwam vragen. Daarnaast noemt hij Max Bollegraf. Hij herinnert zich hem als een van de bewoners die op de dag van de arrestatie niet in Franeker was.[133]

Over Mordechai (Max) Bollegraf – op de bewonerslijst Moses Harry Bollegraaf - doet nog een ander verhaal de ronde. Aan latere bewoners van het treinstationnetje in Franeker zou hij hebben verteld dat hij zich tijdens de Duitse overval op de kibboets had verstopt in de kruipruimte (anderen zeggen de waterput). Toen de Duitsers waren vertrokken, liep hij door het land naar Franeker en waarschuwde daar nog een medebewoner om niet naar de kibboets terug te gaan. Daarna is hij waarschijnlijk naar zijn oom en tante Cohen in Groningen gegaan. Als die in augustus 1942 worden opgeroepen voor Westerbork, verstopt Max zich opnieuw. Nu in het toilet van station Groningen. Daarna vindt hij in Aduard bij de familie Van Meekeren een onderduikadres. Ike Sevinga vertelde ons dat Ada, de zus van Max, met haar dochters bij zijn opa en oma Brouwer uit Twijzel in onderduik zat. Na de bevrijding fietst Max naar Twijzel, vindt daar zijn zus en nichtjes levend en wel en raakt bevriend met Ike Sevinga. Bollegraf emigreert later naar Israël, naar de *moshav* HaYogev. In de jaren 70 is hij ook reisleider in Israël. Hij bezoekt Friesland meerdere keren, ook het treinstationnetje in Franeker, de familie Brouwer in Twijzel en zijn vriend Ike Sevinga. In 2016 overlijdt hij op 94-jarige leeftijd.[134]

133 Pach, 5. Mordechai (Moses Harry) Bollegraf, Amsterdam 1921, staat van december 1939 tot januari 1942 ingeschreven op de kibboets.

134 Max Bollegraf zijn naam (met geboorteplaats en -datum) komt ook voor op een lijst van Joodse mannen die mogelijk zijn opgeroepen voor Werkkamp Twilhaar in Nijverdal, dat vanaf 1942 een Joods werkkamp was. Maar het is zeker dat hij nooit in Twilhaar heeft gezeten. https://www.werkkamptwilhaar.nl/mogelijkenamen.html

Misschien heeft Bram Pach gelijk en was Max Bollegraf niet aanwezig op de kibboets toen de Duitsers op 21 november 1941 de bewoners kwamen arresteren. Familie van Bollegraf vermoedt eveneens dat hij Franeker al eerder had verlaten, omdat hij het er niet veilig meer vond. Het is goed mogelijk dat de ontsnapping van Max begin november plaatsvond, toen de chaloetsiem werden beschuldigd van hamsteren en zich moesten melden bij de SD in Leeuwarden. Bollegraf was een Nederlander en kon daarom bij familie terecht. Dat gold natuurlijk niet voor de meeste van zijn huisgenoten, die vluchtelingen waren. Hoe het ook zij, voorlopig houden we het erop dat er bij de kibboets twee miraculeuze ontsnappingen hebben plaatsgevonden: Moshe Schnitzer wadend door de sloot achterhuis het veld in en Max Bollegraf zich verstoppend in de kruipruimte (of misschien toch de waterput?)

Tien arrestanten

Bij de inval van 21 november 1941 worden uiteindelijk tien bewoners opgepakt (zie eerder). Naast deze tien en de ontkomen Schnitzer, Bollegraf en Pach zijn er volgens de bewonerslijst op dat moment nog zeker vijf andere bewoners: Joel van Essen, Lea Frank, Ruth Braun, Helmuth Wolff en Erich Israel (Menachem) Levy. Wat is de reden dat zij niet bij de arrestanten zaten? Van Helmuth Wolff weten we dat hij later in Westerbork zit. Hij trouwt er op 22 maart 1943 met Esther Blok. Menachem Levy is op het moment van de overval op de kibboets in Amsterdam, waar hij aan het herstellen is van een ziekte. Dit weten we uit de memoires van Schnitzer. Lea Frank is volgens de bewonerslijst op 8 januari uitgeschreven en naar Amsterdam vertrokken. Misschien is ze van daaruit naar de kibboets in Laag-Keppel gegaan, waar haar man Elkan Bobbe woont? Zij wordt op 9 juli 1943 in Sobibor vermoord. Joel van Essen zou op 28 februari 1942 vanuit Franeker naar kamp Amersfoort zijn overgebracht. Maar dit zegt de bewonerslijst ook over Schnitzer, en we weten dat dit voor hem niet klopt. Joods Monument vermeldt dat Joel van Essen onderduikt in Zeist en wordt verraden. Hij komt op 15 maart 1945 om in Bergen-Belsen. Ruth Braun zou volgens de bewonerslijst op 28 februari 1942 vanuit Franeker naar Westerbork zijn overgebracht. Maar ook dat klopt niet. Braun zit al anderhalf jaar in Palestina, waar ze in juli 1939 met de Dora heenvoer.

Maar wie zijn er dan na 21 november 1941 nog gearresteerd? Helmuth Wolff? Misschien, al lijkt de kans groter dat hij in plaats van te zijn opgepakt vrijwillig naar Westerbork is gegaan om bij zijn verloofde Esther Blok te zijn. Joel van Essen? Onwaarschijnlijk, want als hij naar Kamp Amersfoort zou zijn afgevoerd, hoe kon hij dan later in Zeist onderduiken? Het verhaal van die laatste arrestanten kan alleen worden beantwoord zodra we weer toegang hebben tot het archief in Franeker.

10 Op de vlucht door Europa

‘Don’t go back or you’ll never return’

Terug naar Schnitzer en Pach in Amsterdam. Volgens Schnitzer steunt het kantoor van Dath Waärets hen volledig en worden hij en Pach bij Joodse families in Amsterdam ondergebracht. Schnitzer woont eerst bij de familie Rodrigues, maar hij verhuist al snel naar de familie Coster in Amsterdam-Zuid, waar hij hulp in de huishouding wordt. Bram Pach verliest hij uit het oog.[135] Pach vertelt dat hij eerst een paar weken bij de familie Gomperts wordt ondergebracht, daarna een paar dagen bij de ouders van zijn vriendin Willy Hegentlich in Scheveningen zit en vervolgens bij kennissen in Rotterdam.[136] Bezorgd dat de Duitsers hem zullen opsporen, neemt Schnitzer een andere identiteit aan. Hij heet voortaan Eli Hart. In Amsterdam gaat hij op zoek naar Menachem (Piefke) Levy, die in de stad van een ziekte aan het herstellen was toen de Duitsers de kibboets in Franeker binnenvielen.[137] Piefke blijkt een paar huizenblokken verderop te wonen. Levy en Schnitzer kunnen het samen goed vinden. Ze zoeken elkaar regelmatig op, om te schaken bijvoorbeeld.

> ‘Piefke was about a year older than I was. Extremely religious, he had belonged to the Agudath Israel Movement, an orthodox religious group. He came from Hamburg in Germany and had studied at the Jewish Gymnasium there […] He was staying with wealthy and prominent Jews who lived in Amsterdam Zuid. They had done a great deal for him: they had nurtured him back to health and treated him like their own son. He was doing nothing in that house; they simply kept him there.’[138]

In april 1942 ontvangt Schnitzer onder zijn alias Eli Hart een brief van zijn ouders uit het getto van Dortmund. ‘We’re leaving for the East. We’re leaving to work in the East.’ Het zal het laatste teken van leven van zijn ouders en broertje Benno zijn.[139] Ook Piefke zijn verloofde Rachel verdwijnt.[140] Ze krijgt een uitzonderlijk verlof voor een week Amsterdam. Ze blijft een week bij Piefke, waar Schnitzer haar een paar keer ontmoet. Ondanks aandringen om in Amsterdam te blijven wil ze terug naar het kamp.

135 Volgens de bewonerslijst wordt Pach op 28 februari 1942 uitgeschreven en zou hij naar Westerbork zijn gegaan. Dat klopt dus niet.

136 Hoe het Pach verder vergaat en hoe hij in 1944 uiteindelijk via Parijs en Toulouse over de Pyreneeën naar Spanje vlucht om uiteindelijk in Engeland te bereiken, vertelt hij uitgebreid in het interview. Pach, 6 e.v.

137 Menachem Levy staat als Erich Israel Levi op de bewonerslijst van Van der Heide. Joods Monument noemt zijn volledige naam: Erich Joseph (Menachem) Levy. https://www.joodsmonument.nl/nl/page/399862/erich-joseph-menachem-levy

138 Schnitzer, 56.

139 Schnitzer, 56-57.

140 Rachel is Rachel Malvine (Mimi) Brandweiner. Volgens Schnitzer kwam Piefke zijn Rachel uit Wenen en dat correspondeert met de informatie over Malvine Brandweiner die we op de bewonerslijst vinden. Op de bewonerslijst wordt alleen haar tweede voornaam Malvine genoemd, maar in de info die we van Yad Vashem hebben gekregen, heet ze Rachel Brandweiner. In *Zolang er nog tranen zijn*, de kampherinneringen van Hannelore Grünberg-Klein (Nijgh & Van Ditmar, 2015) wordt ze ook Rachel Brandweiner genoemd. Grünberg-Klein noteert dat ze haar als leidster krijgt. ‘Rachel was met de Hachsjarah Franeker naar Westerbork gekomen. Zij was als leidster niet geschikt, maar zij was wel een heel aardig meisje.’ Deze passage speelt in het voorjaar 1942. Rachel Malvine Brandweiner wordt op 30 september 1942 in Auschwitz vermoord. https://www.joodsmonument.nl/nl/page/226626/malvine-brandweiner

"'I have to go back. I promised I would." I told her, "Forget your promise. Don't go back. Stay here. Don't go back or you'll never return." Yet when the week was up she went back. I never saw her again.'[141]

Als de razzia's in Amsterdam-Zuid beginnen, verhuizen Schnitzer en Levy naar een pand in de binnenstad vlakbij de Amstel. Daar weten ze zich bij een huiszoeking ternauwernood schuil te houden. Daarna besluiten ze om samen naar Zwitserland te vluchten. Zonder papieren, geld en hulp van anderen vertrekken ze. In België helpt een oom van Piefke hen met het kopen van een Belgische identiteit. Schnitzer kiest de enige Belgische naam die hij kent: Jan van Capelle, een hele goede back van de Rode Duivels; Schnitzer is net als Arthur Rath een groot voetbalfan. De vlucht leest als een ongelofelijke aaneenschakeling van lef, opportunisme en geluk. Piefke wordt uiteindelijk gepakt bij de Frans-Zwitserse grens. Dit gebeurt nadat de beide mannen Zwitersland al hebben bereikt. Ze worden door de Zwitserse politie echter terug naar Frankrijk gestuurd, omdat ze zich niet kunnen legitimeren en Zwitserland volgens de autoriteiten te vol zit met vluchtelingen. In een bos in het grensgebied wordt Piefke door de Duitsers gearresteerd. Schnitzer ontkomt ternauwernood. Hij ziet Piefke nooit meer terug. Volgens Joods Monument wordt Piefke op 1 augustus, enkele weken na zijn arrestatie, in Auschwitz vermoord.[142]

Schnitzer wordt in Arbois opgepakt als hij tracht de grens tussen bezet Frankrijk en Vichy Frankrijk over te steken.[143] Daarna volgt een wekenlange tocht langs helse gevangenissen in Frankrijk en België. Op wonderbaarlijke wijze geloven de Duitsers uiteindelijk dat hij echt Jan van Capelle is en wordt hij uit St. Gilles in Brussel vrijgelaten. Daarna kruipt hij nog vele keren door het oog van de naald. Het feit dat hij in Friesland een uitstekende melker is geworden – 'I had learned from de Friesians, the best milkers in the world'[144] – helpt hem als boerenknecht bij eerst een boer in Waterloo en vervolgens een boer bij Luik door de oorlog heen. Met niemand praat hij ooit over zijn ware identiteit.

'I told nobody; no one [...] knew who I was. It was the best way to proceed. From then on I lost my identity completely. This was April 1943.'[145]

Zijn Duitsgezinde boer bij Luik redt zijn leven bij een razzia. Bij de afrekening na de bevrijding redt Schnitzer het leven van zijn boer, die volgens zijn omgeving collaboreerde met de Duitsers. Schnitzer had in Luik kunnen blijven en met het Poolse meisje Claire kunnen trouwen, maar hij meldt zich aan bij het Amerikaanse leger. Hij wil vechten, hij wil wraak op zijn geboorteland dat hem en de zijnen uitkotste en wilde vernietigen. Bij de Amerikanen wordt hij tolk. Als de oorlog voorbij is, krijgt hij het aanbod om in de VS een officiersopleiding te doen. Maar hij wil naar Israël. Dus keert hij terug naar Nederland, waar zijn identiteitsbewijs nog moet liggen en hij een visum heeft. En zo is hij begin 1946 terug in Franeker. Daar moeten de papieren van de ware Moshe Schnitzer nog liggen. Bij zijn bliksemvlucht in november 1941 had hij geen tijd om ze mee te nemen. Wanneer hij zich meldt op het gemeentehuis

141 Schnitzer, 57.
142 https://www.joodsmonument.nl/nl/page/226619/erich-joseph-levy
143 Voor het vluchtverhaal van Schnitzer en Levy, zie ho. X en XI van Schnitzer zijn memoires; voor het vervolg van Schnitzer zijn vlucht, zie ho. XII e.v.
144 Schnitzer 93.
145 Schnitzer, 88.

van Franeker, zegt de ambtenaar ijskoud dat hij dood is: in zijn papieren staat dat hij in 1942 is overleden; er staat zelfs een stempel bij. De ambtenaar ziet dat hij de man is van de foto op het paspoort van Moritz Schnitzer, maar zegt dat hij niets voor hem kan doen. Schnitzer ontploft van woede. De burgemeester wordt erbij gehaald. Die zegt dat als Schnitzer met een getuige komt die zijn identiteit kan bevestigen, hij zijn papieren terugkrijgt.

Terug in Franeker

Boer Van den Berg van Nieuw Lankum aan de Harlingerweg moet huilen als hij Schnitzer ziet. 'There were tears in his eyes – A Friesian farmer crying! I had always thought those people had no emotions. My unexpected return had fractured a deep reserve.'[146] De familie Van den Berg ontvangt hem hartelijk, ze hebben zich zo vaak afgevraagd hoe het de jongens van de kibboets is vergaan. 'It has been so long…so many years; no news. People said that all of you died and now you're here.'[147] Boer Van den Berg getuigt voor hem op het gemeentehuis: '"Of course Mose is Mose! I know him! Sure! It's true what he says!" And he signed papers, affidavits, as my witness.'[148] Bijna vijf jaar nadat hij de Gestapo in Franeker ontvluchtte, heeft Moritz Schnitzer zijn identiteit terug.

'It's difficult to explain the effects of living with a false identity. When I changed my name to Jan van Capelle, I knew that I had to conceal many aspects of my personality. In a sense, I had to cease being the type of person I'd been until then. To achieve this I censored everything I said and did; I controlled myself every minute. I mumbled or said nothing so as not to reveal too much. This was very hard to do sometimes: people tend to equate silence with unfriendliness and resent it.'[149]

Hij vertrekt naar Amsterdam. Om zijn oude identiteit weer op te bouwen. Hij sluit zich weer aan bij Dath Waärets en krijgt de leiding over een nieuwe hachsjara in Dieren-Doesburg. Israël blijft zijn doel. Tot alles toch anders loopt en zijn broer Eddi hem overhaalt naar Canada te komen. Op 7 mei 1947 landt hij als immigrant in Montreal. Een nieuw leven begint. Als Morris Schnitzer.

'The days of innocence were over'

In 1946 lopen Schnitzer en Bram Pach elkaar in Amsterdam tegen het lijf. Ze vermoeden dat ze de enige overlevenden zijn van de laatste groep bewoners van de kibboets in Franeker. Ze weten niet dat Arthur Rath, Hans 'Shlomo' Cohn, Hannah Levy en Adelheid Rothschild de holocaust ook hebben overleefd. Wat is er met de tien arrestanten gebeurd? Na 21 november 1941 worden ze eerst gevangen gehouden in de Blokhuispoort in Leeuwarden. De SD wil hen deporteren naar Mauthausen, een zekere dood tegemoet. Door bemiddeling van rabbijn Levisson uit Leeuwarden worden de tien uiteindelijk naar Westerbork gestuurd. Westerbork is dan nog in Nederlandse handen en er zijn nog nauwelijks Nederlandse Joden. Als opperrabbijn van Friesland en Drenthe is Levisson kamprabbijn van vluchtelingenkamp Westerbork. De tien worden eerst in de strafbarak geplaatst, bewaakt door de Ordedienst. Later mogen ze zich vrijer bewegen. In het voorjaar van 1942 heeft kampcommandant Schol een tuinman nodig en iemand die de geit van zijn vrouw kan melken. Hans Shlomo Cohn is tuinman en heeft in Friesland leren melken. Het wordt zijn redding. Wanneer de Duitsers in juli 1942 de leiding over het kamp overnemen, wordt Cohn samen met Malz, Zeichner en Goldschmidt op de lijst voor het eerste transport naar het oosten gezet. Schol, die

146 Schnitzer, 119.
147 Schnitzer, 119.
148 Schnitzer, 119.
149 Schnitzer, 120.

dan nog in Westerbork is, zorgt ervoor dat zijn tuinman van de lijst wordt verwijderd. Gemmeker, vanaf oktober 1942 de nieuwe kampcommandant, laat tuinman Cohn rustig begaan en geeft hem soms opdrachten. Zijn tuinman ontkomt aan de transportlijsten. Pas in september 1944 als Cohns verloofde Alie Tromp en haar moeder met het laatste transport naar Theresienstadt moeten, geeft Cohn zich vrijwillig op. Hij wil hen beschermen. 'Ik was tenslotte jong en gezond.' Cohn belandt uiteindelijk in Auschwitz en overleeft. Na de oorlog emigreert hij met zijn Alie naar Israël.[150]

Paul Schlessinger (l.) en Hans Martin 'Shlomo' Cohn (r.) op de kibboets (filmstill)

De aankomst van de Franeker chaloetsiem in Westerbork wordt ook genoemd in *Zolang er nog tranen zijn* van Hannelore Grünberg-Klein.

In de loop van het jaar 1941 kwam als een van de eerste transporten de *Hachsjara* (een hachsjara was een opleidingscentrum ter voorbereiding op emigranten naar het toenmalige Palestina) uit Franeker naar Westerbork. Het waren een twintigtal jonge mensen tussen de zestien en twintig jaar oud.'[151]

Arthur Rath, dan tweeëntwintig, zit er ook bij. Zoals eerder opgemerkt zegt hij in zijn autobiografie niets over de arrestatie van november 1941. Hij pakt zijn verhaal pas weer op in het voorjaar van 1942, als de groep al vier maanden in Westerbork zit. Rath bekijkt zijn verblijf in het kamp met een zonnige blik en beschouwt het niet zwaarder dan zijn leven op de kibboets in Friesland:

'The winter was behind us, I had plenty of friends and I even started soccer again. I was engaged in the wholesome, though not stimulating, farm work while the Germans continued to be victorious and soon would reach the oilfields in the Caucasus. I was no more alarmed than the rest of the camp population.'[152]

Maar er zijn duidelijke aanwijzingen dat de situatie voor de Joden snel aan het verslechteren is. In mei, juni 1942 moeten de mannen op zondagen, ze zijn dan vrij van het boerenwerk, nieuwe, grote barakken bouwen:

'Huge structures with bink beds. It didn't require much intelligence to figure outt that Westerbork was going to be the new 'home' or as it later turned out, transit station for thousands of Jews still in freedom. The days of innocence were over.'[153]

Het is in deze weken dat Rath zich door zijn familie in Utrecht laat overhalen om Nederland te ontvluchten. Als hij en anderen zich in Amsterdam moeten melden om hun bezit te laten registreren, reist hij door naar zijn ouders en zus in Utrecht. Ze leggen hem hun vluchtplannen voor, maar hij weigert hier in eerste instantie op in te gaan:

150 Willy Lindwer, Karin van Coeverden, *Kamp van Hoop en Wanhoop*. Getuigen van Westerbork, 1939-1945, Uitgeverij Balans (1990), p. 157-163.

151 *Zolang er nog tranen zijn*. Bij Grünberg-Klein vinden we nog een korte passage over ene Schlomo Samson (broer van ene Sigi). De enige 'Shlomo' die wij onder de Franeker chaloetsiem hebben kunnen vinden, is Hans
Martin 'Shlomo' Cohn. Van een Samson of diens broer Sigi is ons niets bekend.

152 Rath, 22.

153 Rath, 22.

‘I pleaded with them that I could not forsake my old comrades and worse yet, expose them to possible measures of retribution for my escape. In reality, the fear of an enterprise of uncertain outcome, i.e. the flight from Holland, weighed more heavily on my mind than the fate of my comrades. I was loath to be torn away from the milieu that, in a perverse sense, had become a home to me, though it was actually a prison without a wall.’[154]

Uiteindelijk laat hij zich overhalen. Om zijn vrienden in Westerbork te beschermen tegen strafmaatregelen besluiten ze Dr. Slutzker, hoofd van de Joodse vluchtelingenorganisatie, een briefje te sturen met de mededeling dat Arthur zelfmoord heeft gepleegd nadat de Gestapo zijn vader arresteerde. In juni nemen moeder Rath en haar kinderen Arthur en Bianca in Utrecht de trein richting Belgische grens. Met veel geluk en een lang oponthoud in Marseille – Rath beschrijft de lange vlucht in zijn autobiografie – bereikt de hele familie, ook vader Rath, eind augustus 1942 Zwitserland.

Westerbork is dan inmiddels een doorgangskamp en Rath kan niet weten dat drie van zijn vrienden uit Franeker dan reeds in Auschwitz zijn vermoord: Isidor Malz (1 augustus 1942), Otto Zeichner (11 augustus) en Walter Goldschmidt (17 augustus). Zij zitten bij het eerste transport van Westerbork naar Auschwitz op 15 juli 1942. Ze behoren tot de groep van honderd ‘Alte Lagerinsassen’ van Westerbork, die voor dit eerste transport zijn geselecteerd.[155]

154 Rath, 22. Ook Mimi Brandweiner bracht het argument van strafmaatregelen naar voren, toen Schnitzer haar probeerde over te halen in Amsterdam te blijven en niet naar Westerbork terug te gaan.

155 https://www.joodsmonument.nl/nl/page/226613/otto-zeichner
https://www.joodsmonument.nl/nl/page/226617/isidor-malz
https://www.joodsmonument.nl/nl/page/226622/walter-goldschmidt

11 De laatste bewoners

Tot besluit volgt hieronder in alfabetische volgorde een overzicht van de mensen die volgens de bewonerslijst op 21 november 1941, de dag van de Duitse inval bij de kibboets, op de Harlingerweg 45 staan ingeschreven: de laatste groep bewoners van de hachsjara in Franeker. Tien van hen worden op die dag gearresteerd en via de gevangenis in Leeuwarden naar Westerbork overgebracht. Twee bewoners lukt het om te ontsnappen (Moritz Schnitzer en Bram Pach). Minstens twee andere verblijven op die dag toevallig elders (Menachem Levy (Piefke) en (waarschijnlijk) Max Bollegraf). Van drie weten we niet precies waarom ze niet zijn gearresteerd (Helmuth Wolff, Joel van Essen en Lea Frank). Wellicht duiken er nog namen van chaloetsiem op die niet op de bewonerslijst staan (zich dus niet hadden laten inschrijven bij het bevolkingsregister) maar toch op de kibboets verbleven.

Mordechai (Max) Bollegraf

Amsterdam, 31-12-1921 - 2016

Mordechai Bollegraf heet in de bewonerslijst van de kibboets Moses Harry Bollegraf. Hij overleeft de oorlog in onderduik in Aduard en emigreert naar Israël, waar hij in de jaren 70 reisleider is.
https://www.joodsmonument.nl/nl/page/396746/re-bollegraaf

Malvine 'Mimi' Brandweiner

Wenen, 20 september 1921 – Auschwitz, 30 september 1942

Gebruikt de namen Rachel en Mimi. Hannelore Grünerg-Klein schrijft in Zolang er nog tranen zijn, dat Rachel een heel aardig meisje was, maar niet geschikt als kinderleidster, wat ze in Westerbork was. Morris Schnitzer vermeldt dat Rachel verloofd was met Menachem (Erich Israel) Levy en dat zij vanuit Westerbork vrijstelling kreeg om een week in Amsterdam te zijn. Schnitzer heeft haar in die week vaak gevraagd om niet terug te keren naar het kamp. Uiteindelijk is ze toch teruggegaan.
https://www.joodsmonument.nl/nl/page/226626/malvine-brandweiner
https://tinyurl.com/yat2qvq4

Hans Martin 'Shlomo' Cohn

Breslau (Wroclaw), 27 december 1920 – 2008

Zou volgens Joods Monument en de slachtoffer-database van Yad Vashem zijn omgekomen in Auschwitz in 1942. Dit klopt niet. Cohn stond wel op de lijst voor het eerste transport vanuit Westerbork naar Auschwitz, maar werd van die lijst gehaald door kapitein Schol, de Nederlandse commandant van het kamp, voor wie hij de tuin van de villa deed. In Westerbork ontmoette hij Alie Tromp met wie hij zich verloofde. Cohn mocht in Westerbork blijven, maar koos ervoor om in 1944 vrijwillig met Alie en haar familie mee te gaan naar Theresienstadt. Van daaruit werd hij verder gedeporteerd naar Auschwitz. Alie kwam door een ruil met het Rode Kruis terecht in Zwitserland. Beide hebben de holocaust overleefd en zich uiteindelijk in Israël gevestigd.
https://www.joodsmonument.nl/nl/page/226620/hans-martin-kohn
https://easy.dans.knaw.nl/ui/datasets/id/easy-dataset:41930

Joel van Essen

Groningen, 24 september 1916 – Bergen-Belsen, 15 maart 1945

Volgens de bewonerslijst zou hij vanuit Franeker naar Kamp Amersfoort zijn gegaan. Maar volgens Joods Monument zat hij in Zeist ondergedoken, waar hij werd verraden.
https://www.joodsmonument.nl/nl/page/226681/joel-van-essen
https://www.stolpersteineschilderswijkgroningen.nl/slachtoffers-in-de-schilderswijk/h-w-mesdagstraat/h-w-mesdagstraat-75/

Lea Frank

Nijmegen, 22 maart 1923 – Sobibor, 9 juli 1943

Lea Frank zou begin januari 1942 naar Amsterdam zijn vertrokken. Zij heeft ook tijd doorgebracht in Kibboets Laag-Keppel, waar haar man Elkan Bobbe zat.
https://www.joodsmonument.nl/nl/page/226597/lea-bobbe-frank

Benjamin 'Benno' Freimann

Treuchtlingen, 27 juli 1914 – Dachau, 18 januari 1945

De Beierse Freimann heeft eerder in Italië gewerkt, maar moest vanwege de aangescherpte rassenwetten uitwijken naar Nederland. Hier kwam hij terecht in Franeker. In Herbaijum werkte hij bij boer Zeinstra en wilde hij de Friese taal leren. Tijdens de Meidagen van 1940 vluchtte hij samen met Moritz Schnitzer op de fiets richting Noord-Holland. Op de Afsluitdijk werden ze als Duitssprekenden op verdenking van landverraad opgepakt door Nederlandse soldaten. Ze zaten een paar dagen gevangen in Hoorn en werden door de Duitsers vrijgelaten, waarna ze naar Franeker terugkeerden. Freimann verloofde zich in Franeker met Margot Hammelburg. In Westerbork werd hun zoon Jechavel geboren. Freimann werd vermoord in Dachau, zijn vrouw en zoontje in Auschwitz.
https://www.joodsmonument.nl/nl/page/226624/benno-freimann

Walter Goldschmidt

Verden, 21 februari 1921 – Auschwitz, 19 augustus 1942

Over Walter is weinig bekend. Zijn nicht Hannie heeft een zogenaamde Page of Testimony ingevuld bij Yad Vashem. Volgens haar was hij tuinman. Arthur Rath noemt in een brief een Zvi, die bij de laatste groep bewoners zat en de oorlog niet overleefde. Dit zou Walter kunnen zijn, maar ook Otto Zeichner of Isidor Malz. Walter zat half juli 1942 bij het eerste transport vanuit Westerbork naar Auschwitz en is daar een maand later vermoord.
https://www.joodsmonument.nl/nl/page/226622/walter-goldschmidt
https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=1068317

Morijc 'Moshe' Heller

Hannover, 11 juni 1915 – Bergen-Belsen, 1 maart 1945

Moshe Heller was een verre neef van Moritz Schnitzer. Hij was iets ouder dan de andere leden van de kibboets en wordt omschreven als rustig en terughoudend. Hij was degene die Arthur Rath van het station haalde toen hij naar Franeker kwam. In Westerbork is hij getrouwd met Hannah Levy.
https://www.joodsmonument.nl/nl/page/40984/moshe-heller

Erich Yosef Levy

Hamburg, 7 december 1919 – Auschwitz, 1 augustus 1942

Stond ook bekend als Piefke en Menachem. Tijdens de overval op de kibboets in november 1941 zat hij in Amsterdam om te herstellen van een ziekte. Hij was verloofd met Rachel Brandweiner, die hem tijdens haar verblijf in Westerbork heeft opgezocht in Amsterdam. Samen met Moritz Schnitzer vluchtte hij in het voorjaar van 1942 naar Zwitserland. De Zwiterse autoriteiten beschouwden de beide mannen als illegale vluchtelingen en zetten hen uit. Piefke werd bij de Frans-Duitse grens gepakt en werd naar Auschwitz gedeporteerd. Schnitzer werd enkele dagen later door de Duitsers opgepakt maar overleefde de oorlog.
https://www.joodsmonument.nl/nl/page/226619/erich-joseph-levy

Hannah Levy

02-07-1920, Hamburg - ??

Hannah (Channa) Levy heeft de oorlog overleefd. In Westerbork trouwde ze met Moshe Heller. Na de oorlog vertrok ze naar Palestina. Over haar hebben we niet veel kunnen vinden.

Isidor Malz

Saarbrücken, 24 augustus 1920 – Auschwitz, 1 augustus 1942

Over Isidor Malz is weinig bekend. Wel was duidelijk dat hij graag naar Palestina wilde vertrekken en daarom bij de kibboets in Franeker terechtkwam. Bekend is dat hij werkte bij een boer in Dongjum. Ook hij zat half juli 1942 bij het eerste transport vanuit Westerbork naar Auschwitz.
https://www.joodsmonument.nl/nl/page/226617/isidor-malz

Abraham Pach

Amsterdam, 30 januari 1923 - 13 februari 2004

Abraham Pach was tijdens de overval op de kibboets aan het werk bij boer Zeinstra uit Herbaijum. Op de fiets terug naar de kibboets werd hij onderschept door Moritz Schnitzer. Ze doken drie dagen onder bij een bevriende arbeider en vertrokken daarna naar Amsterdam. Voor hun lotgevallen daarna, zie eerder. Pach en Schnitzer hebben de oorlog beide overleefd. Zie ook:
https://www.geni.com/people/%D7%90%D7%91%D7%A8%D7%94%D7%9D-%D7%A4%D7%97/6000000007222944512#/tab/timeline

Arthur Rath

Essen, 22 januari 1919 - Sarasota, september 2017

Arthur Rath keerde in het voorjaar 1942 niet terug naar Westerbork. Hij verbleef enkele dagen in Amsterdam en Utrecht, en zijn familie haalde hem over te vluchten. De rest van de oorlog bracht hij door in Zwitserland. Na korte stops in Cincinnati en Boston (studie) vestigde hij zich in New York City. Daar werkte hij bij de Queens Public Library en ging na zijn pensioen vrijwilligerswerk doen bij het Leo Baeck Institute, waar ook zijn persoonlijke archief wordt bewaard.
https://digifindingaids.cjh.org/?pID=6626220

Arthur Rath vertelt (Leo Baeck Institute, New York)

Adelheid 'Adi' Rotschild

Frankfurt, 10-12-1920 - ??

Adelheid is tijdens of na de oorlog getrouwd met iemand die Samson heette. Is het een van de broers Samson die door Grünberg-Klein wordt genoemd (zie eerder)?

Moritz Schnitzer

Bochum, 04-02-1922

Schnitzer wist op de dag van de overval op de kibboets te vluchten en zat dus niet bij de groep die naar Westerbork werd afgevoerd. Hij emigreerde na de oorlog naar Canada, waar hij de voornaam Morris ging gebruiken. Hij leeft nog en is inmiddels 98 jaar. Hij woont in een verzorgingshuis in Ottawa. In zijn memoires My Three Selves beschrijft hij o.a. zijn periode in Franeker. Nog steeds vertelt hij zijn verhaal voor publiek, in januari 2020 nog in een radioprogramma.
https://omny.fm/shows/580-cfra/the-goods-meet-the-98-year-old-holocaust-survivor?fbclid=IwAR0zOtQwsn4pbTkIPnW7SAkRswqMHBoQpEBsouwGXktGwk1pv1qfuTz9RTk

Helmuth Wolff

Posen (Posnan), 31 maart 1912 – Sobibor, 26 maart 1943

Zowel Arthur Rath als Morris Schnitzer noemen hem in hun memoires Yehoshua. In onze Nederlandse vertaling van de research van Yad Vashem wordt Joshua gebruikt. Boerderijwerk was niet aan hem besteed. Als rabbi bracht hij veel tijd studerend door. Zo staat hij ook op het tweede kibboetsfilmpje. Volgens Schnitzer had hij twee linker handen en staken zijn medebewoners hem daarom regelmatig de gek aan. 's Avonds gaf hij godsdienstlessen aan de kibboetsbewoners. Helmuth Wolff trouwde op 22 maart 1943 in Westerbork met Esther Blok. Ze kenden elkaar uit Franeker. Esther (Den Haag, 8-5-1919) verbleef daar van november 1939 tot augustus 1940, waarna ze terugging naar Den Haag. Esther overleefde de oorlog en emigreerde in 1952 naar Israël.

https://www.joodsmonument.nl/nl/page/226615/helmuth-wolff

Otto Zeichner

Klagenfurt, 19 februari 1921 – Auschwitz, 11 augustus 1942

Otto Zeichner kwam oorspronkelijk uit Klagenfurt in Oostenrijk. Hier studeerde hij aan de Handelsakademie. Na de annexatie vluchtte hij naar Nederland. In 2016 heeft kunstenaar Manfred Bockelmann in het kader van het studieproject 'Zeichnen gegen das Vergessen' (tekenen tegen het vergeten) een portret van Otto gemaakt. Dit portret is later aangeboden aan zijn zus Esther die in Israël woont. Otto is mogelijk de Zvi waar Arthur Rath over schrijft in een brief. Van Otto is bekend dat hij werkte bij boer Van den Berg. Hij staat op meerdere foto's uit het familiearchief van de familie Van den Berg.

https://www.joodsmonument.nl/nl/page/226613/otto-zeichner
https://www.meinbezirk.at/st-veit/c-politik/manfred-bockelmann-fertigte-ein-portraet-von-otto-zeichner-an-der-junge-klagenfurter-war-1942-in-auschwitz-ermordet-worden_a1643434 (Zeichnen gegen das Vergessen)
http://www.ifsoz.org/content/download/pdf/2016_03Doku_Gedenkfeier_Otto_Zeichner.pdf

Bijzondere vermelding

Chana Goldmann

Dubrecko (Dubiecko), 08-01-1921

Volgens de bewonerslijst is zij in september 1941 naar de SD in Leeuwarden vertrokken. Maar waarschijnlijk heeft zij de oorlog overleefd. We hebben een immigratieverzoek uit 1945 gevonden van een Chana Ann Goldmann met dezelfde geboortedatum:
https://www.myheritage.nl/research/collection-10160/israel-genealogy-research-association-igra?itemId=9214&action=showRecord

Bettus van Gelder

Avereest, 20-06-1915 – Sobibor, 9 juli 1943

Bettus van Gelder kwam uit het orthodoxe Joodse gezin van Benjamin van Gelder en Johanna Mogendorff . Hij was de jongste van acht kinderen. Het gezin verhuisde op 7-3-1921 naar Zwolle waar vader Benjamin een huidenhandel begon. Op 6-1-1932 vertrekt Bettus naar Amsterdam om aan het Nederlands Israëlietisch Seminarium een opleiding tot godsdienstonderwijzer te volgen. Tijdens deze opleiding ontstaat het idee zich te gaan vestigen in Palestina. Hij laat zich daartoe in juni 1935 als landbouwstudent inschrijven aan de kibboets in Franeker. In november 1937 beëindigt hij deze opleiding en vertrekt naar Ommen. Zijn ouders hebben zich daar die zomer gevestigd en Bettus wordt godsdienstonderwijzer in de Joodse gemeente van Ommen. In september 1938 wordt hij benoemd tot pedagogisch ambtenaar van de S.A. Rudelsheimstichting in Hilversum. Deze stichting, genoemd naar de Leeuwarder rabbijn Rudelsheim, was in 1919 opgericht om kinderen met een verstandelijke beperking te begeleiden naar een mate van zelfstandigheid. In diezelfde periode wordt Bettus ook godsdienstleraar en chazzan (voorzanger) in Eibergen. Omdat hij ongehuwd is, gaat hij hier in de kost; bij Joseph en Bertha van Gelder, geen familie. Vanaf november 1941 is hij godsdienstleraar in Borculo. Van de Joodse Raad krijgt Bettus wegens zijn functie een Sperre. Als die op zeker moment niet meer geldig is, wil Bettus onderduiken maar het ontbreekt hem aan financiële middelen. In juni 1943 belandt hij in barak 63 van kamp Westerbork. Op 6 juli 1943 wordt hij gedeporteerd naar Sobibor en bij aankomst vermoord. In Amsterdam had hij zijn geliefde gevonden, Lina van Straten. Zij was verpleegster in het Nederlands Israëlitisch Oude Mannen- en Vrouwenhuis en vanaf 18 Juli 1942 door de Joodse Raad ‘gesperrt wegens functie’, omdat zij als Eerste Verpleegster en Eerste Röntgenassistente in het Nederlands Israëlitisch Ziekenhuis (N.I.Z.) werkte. Ze was een dochter van Louis van Straten en Minna Hes uit Rumpt. Liny en Bettus verloven zich op 9 augustus 1941. Voor zover bekend is het niet van een huwelijk gekomen. Liny komt in oktober 1943 in Westerbork aan en wordt in barak 67 (strafbarak) geplaatst. Op 15 maart 1944 wordt zij naar Bergen-Belsen gedeporteerd, waar zij op 19 november omkomt.
https://www.joodsmonument.nl/nl/page/29274/bettus-van-gelder
https://www.joodsmonument.nl/nl/page/25415/lina-van-straten

Bewonerslijst

De bewonerslijst is gebaseerd op het bevolkingsregister en is, zoals we hebben laten zien, onvolledig en niet foutloos.
De gearceerde rijen zijn, voor zover wij hebben kunnen nagaan, slachtoffers van de Holocaust.

ACHTERNAAM	VOORNAAM	ALIAS	GEBOORTE-DATUM	GEBOORTE-PLAATS	FUNCTIE	AANKOMST	VERTREK
Aparoot	Salomon		16-5-1912	Antwerpen	Opleiding landbouw	4-3-1935	28-2-1936 Amsterdam
Weiss	Dora		10-1-1916	Essen	Opleiding meisjes	4-3-1935	14-6-1935 Palestina
Appermann	Jita Malka		1-8-1911	Rawa Raiska	Opleiding meisjes	4-3-1935	14-6-1935 Palestina
Kallus	David		28-5-1912	Vijsnice Tsj.	Student landbouw	4-3-1935	31-1-1936 Palestina
Tempel	Wolf		21-1-1914	Tornopol Pol.	leraar vee	4-3-1935	14-6-1935 Palestina
Koster	Adolf Emanuel		24-10-1912	Arnhem	Student	4-3-1935	26-6-1935 Arnhem
Nordheim	Rika	Rivka	24-2-1913	Amsterdam	Kantoorbediende	4-3-1935	29-5-1936 Amsterdam
Asscher	Hartog	Naftali	7-9-1912	Amsterdam	Landbouwstudent	4-6-1935	27-11-1936 Beverwijk
Stranders	Emil	Miel	25-5-1917	Amsterdam	Student vee	26-6-1935	3-1-1936 Amsterdam
Kalbermann	Lothar		26-10-1914	Groszeich Dl	Landbouwstudent	11-6-1935	21-7-1937 Argentinie
Baer	Hansi		21-4-1913	Frankfort	Dienstbode	15-6-1935	20-1-1936 Palestina
Gelder van	Bettus		20-6-1915	Avereest	Landbouwstudent	18-6-1935	1-11-1937 Ommen
Dinner	Josef Hirsch	Josef Zvi	4-3-1915	Amsterdam	Landbouw student	18-11-1935	27-10-1937 Amsterdam
Dinner	Sara	Sara Ben-Aharon	13-12-1911	Amsterdam	Kantoorbediende	22-10-1935	21-1-1936 Beverwijk
Fingova	Marjim		25-12-1913	Bardejov	Huishoudster	19-12-1935	6-9-1937 Palestina
Nathansen	Fritz		17-2-1914	Frankfurt a/m	Boerenknecht	10-1-1936	13-10-1937 Palestina
Asscher	Isaac	Waarschijnlijk Issakhar	11-10-1913	Amsterdam	Timmerman	7-2-1936	17-8-1936 Palestina
Gans	Ruth Henriette		26-12-1915	Frankfurt	Landbouwstudente	17-2-1936	13-10-1937 Palestina
Duitz	Annie		4-4-1915	Amsterdam	Dienstbode	23-10-1936	13-3-1937 Amsterdam
Meijer	Horst		1-10-1919	Hamburg	Bakkersknecht	27-5-1937	16-3-1938 Amsterdam
Schlesinger	Paul	Paul Elchanan Shlezinger	11-1-1918	Frankfort am	Landbouwstudent	4-10-1937	28-1-1938 Amsterdam
Amerongen van	Leon		26-4-1916	Rotterdam	Opleid. Landbouw	29-3-1935	22-1-1937 Palestina
Wechsler	Siegfried		31-5-1913	Nurnberg	Landbouwstudent	16-3-1936	8-7-1937 Palestna
Rath	Julius		18-2-1916	Essen	Landbouwstudent	21-3-1936	16-7-1936 Palestina

Bewonerslijst

ACHTERNAAM	VOORNAAM	ALIAS	GEBOORTE-DATUM	GEBOORTE-PLAATS	FUNCTIE	AANKOMST	VERTREK
Vries de	Sophie		15-9-1915	Amsterdam	Begeleidster studenten	9-6-1936	1-4-1938 Amsterdam
Rothschild	Johanna	Johanna Loopuit-Rothschild	2-4-1911	Frankfort a m	Studente veebedrijf	13-6-1935	26-2-1936 Amsterdam
Roodveldt	Jakob		3-9-1915	Amsterdam	Student	25-6-1936	4-5-1938 Amsterdam
Roodveldt	Mietje		5-5-1914	Amsterdam	Huishoudster	10-7-1936	26-10-1937 Amsterdam
Buuren van	Susanna Rebecca		14-3-1909	Wageningen	Kantoorbediende	30-9-1936	11-2-1937 Arnhem
Hess	Kurt Berthold		17-8-1912	Malsch Dl.	Landbouw leerling	19-10-1936	13-10-1937 N Amerika
Jacob	Leopold Siegfried		10-6-1917	Berlijn	Student	30-10-1936	27-4-1938 Amsterdam
Kan	Vogelina	Vogelina Zippora Tzuriel	29-12-1912	Coevorden	Hulp i/d huishouding	22-2-1937	3-6-1938 Amsterdam
Bekker	Hijman	Chaim	24-10-1918	Den Haag	Student	5-6-1937	22-2-1939 Velsen
Stoppelman	Isaac	Max Meir	19-5-1919	Hamburg	Landbouw student	14-10-1937	13-1-1939 Palestina
Asscher	Eleazer		8-4-1920	Amsterdam	Opleider landbouw	6-4-1937	4-10-1939 Amsterdam
Harpman	Flora		5-5-1913	Amsterdam	studente	7-5-1937	9-6-1937 Amsterdam
Heinrich	Elisabeth		11-1-1918	Frankfurt	Dienstbode	13-4-1937	25-2-1938 Bussum
Hirschhaut	Osias		25-12-1920	Dobromil	Landbouwleerling	18-10-1937	26-10-1937 Amsterdam
Leeuw de	Jeannette	Chana de Leeuw, Chana Asscher-de Leeuw	17-9-1914	Arnhem	Hulp i d huishouding	19-4-1937	2-11-1937 Den Haag
Oppenheimer	Walter		30-12-1917	Frankfurt a/m	Tuinman	21-1-1938	13-1-1939 Palestina
Riez	Herman		9-9-1920	Miskolc hon.	Landbouwer	14-3-1938	13-1-1939 Palestina
Rieck	Ruth		24-1-1908	Vallendar Dl	Studente	1-3-1938	11-4-1938 Amsterdam
Segal	Marcus	Markus Sigel	29-4-1918	Amsterdam	Landarbeider	14-3-1938	6-2-1939 Velsen
Wolff	Judith		28-7-1920	Hamburg	Studente	27-4-1938	19-12-1938 Onbekend
Levi	Lina Ruth		28-12-1920	Hamburg	Studente	13-9-1938	31-1-1939 Den Haag
Rooz	Isaac		22-2-1919	Fehezquarmat	Student landbouw	16-11-1938	13-1-1939 Palestina

Bewonerslijst

ACHTERNAAM	VOORNAAM	ALIAS	GEBOORTE-DATUM	GEBOORTE-PLAATS	FUNCTIE	AANKOMST	VERTREK
Amerongen van	Frederika Branka		24-3-1912	Amsterdam	Opleid. landbouw	7-5-1938	13-1-1939 Amsterdam
Kunzeuther	Marianne	Waarschijnlijk Kunreuther	26-6-1916	Altona	Studente	4-5-1938	28-9-1938 Nijmegen
Wechsler	Esther Rahel		2-7-1917	Libeau	Tuinierster	26-7-1938	19-12-1938 Bergen b
Frijdman	Mejer	Meir Bar Shalom	5-11-1917	Postawij	Leraar Talmoed	5-9-1938	13-1-1939 Palestina
Hammelburg	Bernard		1-10-1920	Rotterdam	Landbouwstudent	26-10-1938	14-11-1939 Rotterdam
Neuberger	Abraham		6-9-1920	Wiesene Dl	Landbouwstudent	2-11-1938	16-1-1939 Amsterdam
Heller	Morijc	Moritz, Moishe	11-6-1915	Hannover	Landbouwstudent	10-3-1939	29-12-1941 Westerbork
Brandweiner	Malvine Mimi	Rachel	20-9-1921	Wenen	Student	20-3-1939	29-12-1941 Westerbork
Cohn	Hans Martin Israel	Shlomo	27-12-1920	Breslau	Student	13-3-1939	29-12-1941 Westerbork
Donath	Ruth Sara		21-7-1914	Wenen	Student	6-5-1940	13-11-1940 Utrecht
Freiman	Benjamin Israel		27-7-1914	Treuchtlingen	Student	3-6-1940	29-12-1941 Westerbork
Goldschmidt	Walter Levi		21-2-1921	Verden	Student	1-5-1940	29-12-1941 Westerbork
Levi	Ella Hannah Sara	Hannah Levy, Chana Levy, Chana Heller-Levy	2-7-1920	Hamburg	Student	2-5-1939	29-12-1941 Westerbork
Levi	Erich Israel	Erich Joseph Levy, Menachem, Piefke	7-12-1919	Hamburg	Student	14-8-1939	28-2-1942 Westerbork
Malz	Isidor		24-8-1920	Saarbrucken	Student	14-3-1940	29-12-1941 Westerbork
Rath	Arthur	Aaron	22-1-1919	Essen	Student	30-11-1939	29-12-1941 Westerbork
Rothschild	Adelheid	Adelheid, Adi, Samson-Rothschild	10-12-1920	Frankfurt a M	Studente	4-9-1940	29-12-1941 Westerbork
Schnitzer	Mouritz Israel	Morris	4-2-1922	Bochum	Student	20-12-1939	28-2-1942 kamp Amersfoort
Wolff	Helmuth Israel		31-3-1912	Posen	Opleider	23-5-1939	28-2-1942 Westerbork
Zeichner	Otto Israel		19-2-1921	Klagenfurt	Student	20-3-1939	29-12-1941 Westerbork
Blok	Esther		8-5-1919	Gravenhage	Student	6-11-1939	5-8-1940 Gravenhage

Bewonerslijst

ACHTERNAAM	VOORNAAM	ALIAS	GEBOORTE-DATUM	GEBOORTE-PLAATS	FUNCTIE	AANKOMST	VERTREK
Bollegraf	Moses Harry	Mordechai (Max)	31-12-1921	Amsterdam	student	29-12-1939	8-1-1942 Amsterdam
Braun	Ruth		22-4-1920	Neurenberg	Student	8-2-1939	28-2-1942 Westerbork
Cohen	Joseph		24-11-1919	Watergraafsm	student	12-4-1941	1-8-1941 Laag Keppel
Duinend	Heiman		24-4-1919	Amsterdam	Student	16-5-1939	26-11-1940 Amsterdam
Essen van	Joel		24-9-1916	Groningen	Student	17-11-1939	28-2-1942 kamp Amersfoort
Engelschman	Duifje	Duifje Duizend-Engelschman	20-9-1917	Amsterdam	Student	18-7-1940	13-1-1941 Amsterdam
Frank van	Simon		16-6-1920	Haarlem	Student	27-2-1940	21-8-1941 Hummeloo
Frank	Lea	Lea Bobbe-Frank	22-3-1923	Nijmegen	Student	22-7-1941	8-1-1942 Amsterdam
Goldmann	Chana	Chana Ann Goldmann	8-1-1921	Dubrecko	Student	26-3-1941	8-9-1941 naar S.D. Leeuwarden
Pach	Abraham		30-1-1923	Amsterdam	Student	22-3-1941	28-2-1942 Westerbork
Nenner	Leo		29-4-1914	Bochum	Student	30-7-1940	31-1-1941 Amsterdam
Mannes	Ernst		5-5-1920	Lackenbach	Student	8-4-1941	6-10-1941 Hummeloo
Leeuw de	Hannah		4-4-1921	Emden	Student	18-4-1839	13-6-1940 Zandvoort